

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18

Blom, R.L.; Stelling, Th.

Publication date

2004

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Blom, R. L., & Stelling, T. (2004). *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18*. Uitgeverij Aspekt.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

5 LINKS SOLDATENWERK: OPVATTINGEN, EERSTE ERVARINGEN EN DILEMMA'S

De socialisten, zowel gematigden als radicalen, waren er voor 1914 op gericht om een andere maatschappij te ontwikkelen. Sommigen wensten de revolutionaire, anderen de parlementaire weg te bewandelen. Allen stonden in principe op een antimilitaristisch standpunt. Het bestaan van de krijgsmacht in de kapitalistische maatschappij was een feit en hoe hier mee om te gaan, vormde een belangrijk punt van discussie in de internationale socialistische beweging. Sinds het ontstaan van de massalegers gebaseerd op persoonlijke dienstplicht moest een groter deel van de arbeiders ook in dienst en dat bracht een extra dilemma met zich mee. Iedere socialist stond voor de keuze: ga ik in dienst of riskeer ik gevangenisstraf door te weigeren?

Welke opvattingen ontwikkelden de socialisten met betrekking tot de laatste kernvraag? Hoe gingen zij om met hun broeders in het soldatenpak? Welke ervaringen deden zij op dit vlak op? Met het oog op wat er in 1918 zou gebeuren zijn deze vragen belangrijk. Aan het einde van de Grote Oorlog ontstonden her en der in Europa revolutionaire situaties. Soldaten en matrozen speelden daarin een belangrijke rol. Ook in Nederland dachten sommigen aan een omwenteling. De mobilisatie van het massaleger gedurende vierenhalf jaar en de hiervoor beschreven verslechterde geest onder de troepen vormden hiertoe een aanleiding. Lag hier de kans voor links om het ideaal van een andere maatschappij te verwezenlijken?

5.1. *Volksleger*

Vele politieke stromingen, waaronder sociaal-democraten en links-liberalen, hingen het idee van het 'volksleger' of 'volkswapening' aan. Opvallend waren naast enkele overeenkomsten de grote verschillen in uitwerking en doelstelling. De ideeën hierover stamden uit de tijd van de Franse Revolutie. De beroepsmilitairen hadden immer de representanten van het Ancien Régime gesteund. Liberalen zagen hen daarom als reactionair en dus politiek gevaarlijk, inefficiënt en overbodig.¹ Voor de links-liberalen was het dan

ook een vurige wens om grote aantallen burgers kort te oefenen, waardoor de verdediging van het land in de beste handen zou zijn. Zij beschouwden dit als een aspect van zelfstandig burgerschap. De sociaal-democraten wensten een ander maatschappijtype. De Nederlandse sociaal-democraten van de SDAP sloten zich aan bij hun zusterpartijen in het buitenland die alle op het standpunt stonden van de volksweerbaarheid. De SDAP nam op haar congres in 1898 een motie aan waarin zij zich onder andere uitsprak tegen het staande leger en vond dat de politieke invloed van de partij, zolang opheffing van het leger nog niet mogelijk was, gebruikt moest worden om de algemene weerplicht te introduceren.² In hun strijd voor hun idealen vonden liberalen en sociaal-democraten de conservatieven op hun weg. Zij wensten hun autoriteit zoveel mogelijk te handhaven en stelden dat een staand leger, dat voornamelijk uit beroepsmilitairen bestond en aangevuld werd met dienstplichtigen daarvoor onontbeerlijk was.

Alle partijen noemden het Nederlandse leger rond de eeuwwisseling een staand leger, maar deze term was in principe onjuist. Gedurende de bloeitijd van de volkslegerideeën had Nederland een kaderleger, bestaande uit een kern van beroepspersoneel en aangevuld met dienstplichtigen.³ Niet toevallig vond de ontwikkeling van deze ideeën plaats ten tijde van de professionalisering van de krijgsmacht. De aard van het instituut veranderde immers ingrijpend.

De Tweede Kamer discussieerde veelvuldig over het wel of niet invoeren van legerhervormingen. Kern van het debat vormde de vraag in welke mate dienstplichtigen deel zouden uitmaken van het leger en welke gevolgen dat zou hebben voor de positie van de vrijwilligers. Moest de loting worden afgeschaft? Volstond een korte militaire oefening en een kortstondig verblijf in de kazernes? Was een klein staand leger, maar dan wel met verplicht militair vooronderricht voor de jeugd (gymnastiekonderwijs), toereikend? Tevens kwamen vraagstukken aan bod als het terugdringen van het beroepskader ten gunste van militiekader. Moest de oefening van de weerbaren vooral lokaal georganiseerd, buiten de kazernepoorten plaatsvinden? De voorstanders van de persoonlijke dienstplicht stelden dat dit tot lagere kosten zou leiden. Met de uitbreiding van het kiesrecht en de daarmee samenhangende partijvorming was het politieke landschap ingrijpend veranderd. Bovendien werd het vanouds als 'nationaal' en dus boven de partijen beschouwde vraagstuk van de defensie nu gekleurd door verschillende politiek-ideologische standpunten. Het lot en de arbeidsomstandigheden van de staatsburger in uniform in het algemeen en dat van de milicieu in het bijzonder kwamen regelmatig aan bod in de links-liberale en sociaal-democratische pers en in de politiek. Ook militairen meldden zich aan bij de politieke partijen.⁴

De socialisten en ook vele liberalen zetten zich af tegen het bestaande leger en stelden daar het volksleger (zij hadden het nooit over de marine) tegenover: grotere verdedigingskracht van het volk, de gehele mannelijke jeugd geestelijk en lichamelijk beter ontwikkeld, minder hinder en slechte invloed van een lange dienstdtijd, betere voeding en betaling, minder straf, betere motivatie, goedkoper, geen reactionaire officierenkaste die een staatsgreep kon plegen; tenslotte zagen de sociaal-democraten de volksweeer als overgang naar een algehele ontwapening.⁵ Dat laatste verschilde vanzelfsprekend aanzienlijk van de doelstellingen van de links-liberalen. Die maakten zich grote zorgen over het geringe maatschappelijke draagvlak van de landmacht en zagen in de introductie van het volksleger een manier om dat te vergroten.⁶

Hoe zag zo'n leger eruit voor de liberalen? Voor een specialist op dit gebied als L.W.J.K. Thomson (lid van de Liberale Unie en oud-Atjeh-officier) betekende het onder andere kortere dienstplicht, afschaffen van de parade-pas en ander 'overdreven vertoon'. Hij gaf de voorkeur aan het stimuleren van zelfstandig denken en handelen van lager kader en soldaten. Hij achtte dat een voorwaarde voor succes in de moderne oorlog, waarin het gevecht steeds meer verspreid door kleine groepjes gevoerd werd.⁷ De Vrijzinnig-Democratische Bond dacht er het volgende van:

Ter zake van de landsverdediging verlangt de bond: eene organisatie van de weerkracht van het volk, die uitsluitend gericht is op de onafhankelijkheid en de neutraliteit, en zoodanig dat alle weerbare mannen in vredetijd de noodige oefening verkrijgen, met een zoo beperkt mogelijk verblijf in de kazerne; ingrijpende beperking van uitgaven, die niet dienen tot verhooging van de weerkracht van het volk.⁸

De reeds eerder genoemde W.E. van Dam van Isselt, schreef in 1904 de brochure *Een Nederlandsch Volksleger* voor de 'Vereeniging Volksweerbaarheid'. Per jaar bereikten ongeveer 50.000 man de dienstplichtige leeftijd, maar er kwamen maar 17.500 werkelijk in dienst. Het volksleger kende in principe geen vrijstellingen. Misschien zouden er 10.000 man afvallen, zodat er een jaarlijkse lichter overbleef van 40.000 man, waaruit 15 à 18.000 man beschikbaar zouden komen voor een goed, klein veldleger van drie divisies en enige bezettingstroepen. Dat was een gelijk aantal als onder het toen bestaande stelsel. De resterende 22 à 25.000 man zouden de plaatselijk georganiseerde volkswapening vormen.⁹

Twee uitgangspunten kwamen voortdurend terug bij de meeste linkse varianten van een volksleger samengesteld op basis van algemene oefen- en dienstplicht. Uit militaire noodzaak en maatschappelijke rechtvaardigheid diende ten eerste de gehele mannelijk bevolking ingezet te worden

ten behoeve van de landsverdediging en ten tweede moest het leger deel uitmaken van de samenleving en niet in handen van de beroepsmilitairen los daarvan staan.¹⁰ Een minderheidsstroming baseerde zich op de bovengenoemde uitgangspunten, maar zag het volksleger vooral als een middel om het leger onbetrouwbaar te maken.

Gerealiseerd kon het volkslegerideaal echter nooit worden, want het strookte niet met de opvatting van de heersende politieke klasse. Wel leidden de discussies er toe, dat de in 1912 en 1913 ingevoerde legerwetten praktisch in een algemene dienstplicht resulteerden.¹¹ De mobilisatie en de daarop afgesloten 'godsvrede' deden deze discussies voorlopig verstommen.

Het standpunt voor de volksbewapening was vooral beïnvloed door het meer nationale en op volksweerbaarheid georiënteerde antimilitarisme zoals dat in Frankrijk sterk leefde. Dit was dan ook een land waar de revolutionaire traditie sterk verbonden was met de eigen natie en staat, de zogenaamde 'levée en masse'.¹² Het kazerneleven was desastreus voor de geestelijke volksgezondheid van diegenen die langdurig onderworpen waren aan tucht en discipline binnen de krijgsmacht. Daarom diende volgens de sociaal-democraten de diensttijd zo kort mogelijk te zijn, bijvoorbeeld vier maanden.¹³

De Eerste en Tweede Internationale ageerden hevig tegen het militarisme en de invloed daarvan op de burgermaatschappij. Eind negentiende eeuw richtten de Franse anarchisten Emile Janvion, Charles Malato, George Lhermite en Urbain Gohier in Parijs de 'Ligue Internationale pour la Défense du Soldat' op. Ze eisten de opheffing van het staande leger, de afschaffing van de militaire rechtspraak en verbetering van de levensomstandigheden van de soldaten. Verder maakte de 'Ligue' propaganda voor de individuele en collectieve dienstweigering. De Franse jonge socialisten in Yonne brachten in de eerste jaren na de eeuwwisseling een blad uit met de naam *Pioupiou* (rekrut) *de l'Yonne* speciaal gericht op de jonge dienstplichtigen. De Revolutionaire Jonge Socialisten gaven het blad *Conscrit* (de dienstplichtige) uit. *La Feuille du Soldat* (het soldatenblad) was het orgaan van de Union Fédérative des Jeunesses Socialistes du Parti Ouvrier. De Confédération Générale du Travail riep op tot solidariteit met gestrafte soldaten, maakte antimilitaristische propaganda gericht op de militairen en bracht een eigen handboek soldaat uit met de naam *Nouveau Manuel du Soldat*, waarvan in 1903 100.000 exemplaren verspreid werden. Het handboek riep de soldaten op om of te deserteren of antimilitaristische propaganda te bedrijven in de kazernes. Daarnaast deed het een beroep op de soldaten om bij stakingen niet te schieten op hun medewerkers. Vanzelfsprekend traden de autoriteiten hard op tegen deze uitingen van antimilitarisme.¹⁴

Vooral de ideeën van de Franse socialist Jean Jaurès hadden grote invloed.¹⁵ Hij schreef het klassieke werk *l'Armée nouvelle* ter ondersteuning van een militair wetsontwerp dat Jaurès zelf in 1910 in het parlement inbracht, zonder overigens een schijn van kans te maken. Hij stelde:

*[...] voor de socialistische en internationalistische arbeidersklasse is het niet onvermogelijk om actief deel te nemen aan de volksorganisatie van de landsverdediging. Integendeel, hoe ingewikkelder en zorgwekkend het op te lossen probleem is, hoe belangrijker het is dat de arbeiders hun autoriteit vergroten en hun invloed uitoefenen door gebruik te maken van al hun kracht die ze ter beschikking staat. Des te belangrijker het ook is dat ze greep houden op het leger, zodat het in tijden van crisis de grote doelen van het proletariaat dient, van de verdediging van de internationale vrede en dat van de nationale onafhankelijkheid. Hun actieve deelname aan het functioneren van het leger komt overeen met de mate van vooruitgang van de arbeidersklasse en dat van socialistische actie.*¹⁶

Jaurès probeerde twee aspecten van zijn eigen politiek met elkaar te verbinden: zijn strijd tegen het reactionaire Franse officierscorps, waarvan de invloed op de binnenlandse politiek duidelijk werd bij de Dreyfus-affaire, en zijn patriottisch verlangen de Franse Republiek bewapend te zien en gereed voor de verdediging. Hij streefde naar een hervorming van het leger, die samen met economische en politieke hervormingen zou leiden tot een verandering van het bourgeois Frankrijk in een 'sociale republiek'. Deze combinatie van nationalisme en socialisme oogstte in Nederland overigens kritiek. Onder de titel 'Een vademecum van het reformisme' schreef de tribunist Willem van Ravesteyn een kritische recensie voor het sociaal-democratische blad *De Nieuwe Tijd*. Volgens hem streefde Jaurès vooral naar een 'verzoening der klassen'.¹⁷

Bij de dienstplichtdiscussies binnen de socialistische beweging gingen de deelnemers stevast uit van mannelijke dienstplichtigen. De in Franse socialistische en feministische kringen bekende Madeleine Pelletier moedigde het omgaan met geweld door vrouwen aan. Volgens haar zou de militaire dienst daar een prima leerschool voor zijn. Door de dienstplicht voor vrouwen in te voeren, wilde zij het kiesrecht voor vrouwen verkrijgen. In haar artikel 'La femme-soldat' verwoordde zij scherp het verband tussen de uitsluiting van vrouwen uit het leger en hun onvolwaardige burgerschap.¹⁸ Diverse radicale en antimilitaristische socialisten, partijgenoten van Pelletier, vielen haar aan om haar vermeende patriottisme. Haar antwoord was: 'Ik kan niet van een vaderland houden dat mij gekluisterd houdt en me dwingt tot een onbeduidend en bovendien zorgelijk bestaan.'¹⁹ Haar ging het vooral om het bereiken van het kiesrecht voor vrouwen: 'Natuurlijk

ben ik voor afschaffing van het leger. Maar de werkelijkheid is momenteel dat legers bestaan; het feit dat vrouwen daarvan zijn uitgesloten plaatst hen in een ondergeschikte positie.²⁰

De Duitse sociaal-democratie met haar dominante positie in de Internationale was een belangrijk voorbeeld voor de Nederlandse zusterpartij. Gezien de spanningen tussen het militair apparaat en de socialistische beweging bestond er veel aandacht voor de zogeheten democratisering van het leger, hetgeen later 'vermaatschappelijking van de krijgsmacht' zou gaan heten. Invloedrijk waren vooral de geschriften van August Bebel, zoals *Nicht stehendes Heer, sondern Volkswehr* en *Für Volkswehr, gegen Militarismus. Eine Buchbesprechung und Abwehr* uit 1898. Bebel verbond het idee van de militie met dat van de levée en masse.²¹ Hij borduurde hierbij voort op de opvattingen van Friedrich Engels die eveneens een warm pleitbezorger was van de militie.²²

In Duitsland beperkte de antimilitaristische propaganda zich tot het verspreiden van de socialistische ideeën en opvattingen over oorlog en militarisme onder de voor de dienstplicht in aanmerking komende jeugd en onder de soldaten. Maar de SPD wilde daarbij niet buiten de wet treden en nam zich voor om noch direct, noch indirect tot militaire ongehoorzaamheid op te roepen. Zo sprak Bebel zich in het Duitse parlement uit tegen partijleden die campagne voerden in het leger.²³ Ondanks de betrouwbare voorzichtigheid kwam het regelmatig tot rechtzaken tegen socialistische agitators. Om dit te voorkomen verwees de partijpers over het algemeen naar de toespraken van de eigen leiders in het parlement, die parlementaire onschendbaarheid genoten. De censuur zorgde naast een groeiende invloed van de parlementsleden tevens voor een toename van de machtscentralisatie in de partij. Opvallend bij de opvattingen van de sociaal-democraten over het leger was, dat door de gestadige groei van de arbeidersklasse en de sociaal-democratie het leger als vanzelf steeds 'roder' zou worden. Het werkte een afwachtende houding in de hand. Soldatenwerk achtte de SPD minder belangrijk en het stelde dan ook niet veel voor.

Behalve een handboek voor de dienstplichtige SPD-kiezer en een partijpamflet dat voornamelijk op de rechtspositie van de soldaten in ging, is er volgens de bekende socialistische antimilitarist Karl Liebknecht niets bruikbaar gepubliceerd.²⁴ Liebknecht was het oneens met het idee van het langzaam 'rood' worden van het leger. In zijn *Militarismus und Antimilitarismus*, waarvoor hij in 1907 18 maanden gevangenisstraf kreeg, rekende hij af met dit vulgair-materialistische idee en ging hij vooral in op de psychologische aspecten met betrekking tot gehoorzaamheid en discipline. Voor hem was militarisme een kenmerk van elke staat. Hij had dan ook geen enkel vertrouwen in de door de socialisten gewenste introductie van het Zwitserse

militiesysteem, want ook in dit land diende het leger ter beteugeling van sociale onrust. Hij wees in het bijzonder op de rol van het geloof, het nationalisme en de ideologie bij het instandhouden van staat en leger. Volgens Liebknecht moest de beweging zich vooral richten op de jeugd. Binnen de sociaal-democratie echter genoot de jeugdbeweging geen autonomie en zij was ondergeschikt aan de groeiende belangen van het partijapparaat.

'De wapens hier'

Voorstellen zoals die van Jaurès hadden vooral als doel te voorkomen dat de heersende klasse gebruik zou maken van het nieuwe massaleger gebaseerd op de dienstplicht.²⁵ In haar polemieken met de aanhangers van het (individuele) dienstweigeren 'de wapens neder' had de sociaal-democratie als motto 'de wapens hier'.²⁶ De SDAP had tamelijk concrete ideeën over de opzet van een volksleger:

*Het volksleger, het gewapende volk bestaat uit alle voor de krijgsmacht geschikte ingezetenen; ze worden districtsgewijs ingedeeld en wel op een wijze, dat iedere stad, elk district, elk gewest zijn eigen bataljon telt, gevormd door burgers, die elkaar kennen en die in geval van nood binnen vierentwintig uur verzameld, gewapend en marsvaardig moeten kunnen zijn. Ieder hebbe zijn geweer en zijn uitrusting thuis, zoals dat in Zwitserland het geval is, om de nationale vrijheid te verdedigen en de nationale veiligheid te verzekeren.*²⁷

Het was vooral de top van de SDAP die het idee van het volksleger aanhing. De grote meerderheid van de achterban bleef heel lang in de antimilitaristische traditie van de partij staan. Een aardig voorbeeld daarvan vinden we in *Zestig jaar socialistische beweging* van Jacq Engels, waar hij spreekt over een op initiatief van de Rotterdamse SDAP bijeen geroepen vredesvergadering in augustus 1914. Na afloop demonstreerden de sociaal-democraten spontaan 'buiten verantwoordelijkheid van het bestuur' langs de Marinierskazerne, waar matrozen hen met rode zakdoeken toejuichten.²⁸

Er was verder nog een kleine stroming binnen het socialisme, die het volksleger zag als een georganiseerde gewapende macht tegenover het staande leger, het zogenaamde 'rode leger', in de zin van een leger van het proletariaat. Vooral de anarchistische vleugel van de Sociaal-Democratische Bond (SDB), vertegenwoordigd door Domela Nieuwenhuis, en na 1909 door de Sociaal-Democratische Partij hingen dit idee aan.²⁹ Binnen de socialistische beweging bestonden er enkele stromingen die het sociaal-democratische concept van het volksleger resoluut afwezen. De in 1904 door vrije socialisten opgerichte 'Internationaal Anti-Militaristische Vereniging' (IAMV) stond op het standpunt 'Geen man en geen cent voor het leger'. De

vereniging stelde in haar blad *De Wapens Neder*: 'Wij aanvaarden geen enkel voorwendsel, zoals bijvoorbeeld hervorming van het leger om onze aandacht van de groote hoofdzaak af te leiden.'³⁰ Ook christen-socialisten en de diverse antiparlementaire, anarchistische groeperingen stonden voor een radicaal antimilitarisme en keurden hervormingseisen als die van het volksleger af.

Schuivende standpunten

De Tweede Internationale verwachtte veel van de vervanging van staande legers door volkslegers. Daarmee zou de heersende klasse de eigen arbeiders niet kunnen onderdrukken en ook aanvalsoorlogen zouden niet meer mogelijk zijn.³¹ Het was de taak van de parlementaire vertegenwoordigers om tegen de militaire begrotingen te stemmen. Rond de eeuwwisseling brak er in de SDAP een ernstig conflict uit over de uitleg van het volksleger. Het SDAP-kamerlid H.H. (Henri) van Kol onderstreepte de noodzakelijkheid van de landsverdediging en verdedigde het volksleger omdat daardoor een beter en talrijker leger zou worden verkregen.³² Omdat de discussie niet voorbereid was in de afdelingen kwam deze terug op het Amsterdamse Congres van de SDAP in 1898. De partij werd het daar eens over een resolutie waarin stond:

*Wenscht, dat de politieke invloed van de partij zal worden gebruikt, om, zoolang opheffing van het leger onmogelijk blijkt, aan te dringen op invoering van algemeene weerplicht, die de persoonlijke en geldelijke lasten zal verminderen en het klassekarakter van het leger, als instrument der bezitters tegen de arbeiders, zal wegnemen of temperen. En wanneer er dan toch een oorlog komt, dan moet de sociaaldemocratie ervoor zorgen, dat het niet verder uitspat en dat er dan aangedrongen moet worden om dergelijke geschillen voor een internationale rechtbank op te lossen.*³³

De redactie van het partijblad *De Sociaal-Democraat* bij monde van W.H. (Willem) Vliegen was het niet eens met Van Kol en concludeerde:

*Het punt in ons program, algemeene weerplicht, moet behouden blijven, de gewapende natie maakt een niet te missen factor uit in den strijd die de arbeidende klasse voeren moet ter verovering van de politieke macht. Maar de zoogenaamde landsverdediging kennen wij niet, wij hebben er niets mee te maken en het standpunt onzer afgevaardigden in het parlement dient in deze absoluut afwijzend te zijn.*³⁴

In 1902 sprak het SDAP-kamerlid Johan Schaper de bereidheid uit om het vaderland te verdedigen mocht dat in gevaar komen. In 1913 liet Troelstra doorschemeren dat ook de sociaal-democraten bereid waren de Nederlandse staat te verdedigen.³⁵

De partijleiding bleek ook terughoudend in het distribueren van antimilitaristische pamfletten. In ieder geval reageerde het bestuur niet op verzoeken van leden. De afdeling Kampen vroeg zich in 1906 openlijk af of de partijleiding eigenlijk wel wat voelde voor dergelijke vlugschriften.³⁶

Verder hanteerde de partij al ruim voor de oorlog een standpunt dat niet principieel antikolonialistisch was. Zij leverde voornamelijk kritiek op humanitaire gronden, zonder het bezit van koloniën op zichzelf als verwerpelijk te beschouwen.³⁷

De kwestie van landsverdediging bleef ook binnen de Tweede Internationale de gemoederen bezighouden. Zo stemde het congres van Stuttgart in 1907 in met een resolutie opgesteld door onder andere Vladimir Iljitsj Lenin en Rosa Luxemburg die de landsverdediging afwees en opriep om de oorlog te gebruiken voor de revolutie.³⁸

5.2. *Antimilitaristisch jongerenwerk*

De opkomende socialistische beweging heeft zich van het begin af aan moeten bezighouden met de kwestie van wapeniging. Regelmatig had ze te maken met tegenwerking door politie en leger. Die tegenwerking bestond er vooral uit dat de politie zaaleigenaren onder druk zette om geen zalen te verhuren aan de socialisten. Toen in 1872 in Den Haag een congres van de Eerste Internationale plaats vond, was niet alleen de politie enorm actief, maar bleken ook alle militaire wachtposten dubbel bezet te zijn. Het kwam ook voor dat iemand als Troelstra ergens kwam spreken, maar dat de zaal vol zat met politie en militairen.³⁹ Ook straatcolportage van socialistische bladen bemoeilijkten de autoriteiten, hetzij door een verbod, hetzij door de kant te kiezen van relschoppers die het colporteren probeerden te dwarsbomen.⁴⁰ Tenslotte zetten zij leger en politie in bij werkstakingen. Het ging er vaak hard aan toe.

De noodzaak zich daartegen te verdedigen leidde tot de vraag of diezelfde wapeniging ook niet gebruikt kon worden voor de omverwerping van de kapitalistische orde. Het was dan ook niet ongebruikelijk in die tijd dat socialisten zich oefenden in het schermen en het gebruik van de revolver. Ondanks het zingen van 'Niet met de wapenen der barbaren' waren vooral de socialistische jongeren niet afkerig van revolutionair geweld.⁴¹

Rond het begin van de twintigste eeuw deden de socialisten de eerste aanzet tot het zogenaamde soldatenwerk. Hieronder verstonden zij het organiseren van soldaten (beroeps en dienstplichtig) ter behartiging van hun belangen. De activiteiten hingen nauw samen met het antimilitaristische werk dat socialistische jongerenorganisaties ontwikkelden. De SDB, waarvan de SDAP zich in 1894 afsplitste, maakte regelmatig propaganda onder de militairen. Zij

konden zonder contributie te betalen lid worden. De tijd was gunstiger dan voorheen. Sinds de loting in 1898 was afgeschaft, bestond er dienstplicht en kwamen jongeren uit de middenklasse met een meer kritische inslag onder de wapenen. Het vermoeden lijkt gerechtvaardigd dat juist zij het waren die hetzij als reserveofficier hetzij als gewoon soldaat, kritiek op de traditionele gezagsverhoudingen uitoefenden.⁴² Een doel was socialistische geschriften de kazerne binnen te smokkelen en tijdens de lotingdagen, als de dienstplichtigen op moesten komen, te colporteren met brochures en pamfletten.⁴³ Bij haar jongerenorganisatie, de Sociaal-Democratische Jongelieden Bond (SDJB) stond het antimilitarisme hoog aangeschreven: 'Het militarisme is de kanker, die knaagt aan de welvaart des volks.' Dit was het motto dat te lezen stond onder de kop van hun blad *De Jonge Socialist*. De SDJB was sterk beïnvloed door de Belgische socialistische jongerenorganisatie De Jonge Garde. Het militante antimilitarisme uitte zich ook in de namen van SDJB-afdelingen als 'De Roode Garde' (Arnhem) en 'De Roode Wacht' (Delft en De Knipe).⁴⁴

Leden die opgeroepen werden voor de militaire dienst lieten informatie naar buiten lekken over de situatie binnen de kazerne. Zij gebruikten die klachten voor de antimilitaristische agitatie onder de soldaten.⁴⁵ Zo beschreef de socialist en generaalszoon Louis Hendrik Albert Drabbe in *Het dappere Hollandsche leger* zijn eigen ervaringen als milicien binnen het militaire stelsel dat kazerneert, dresseert, drilt en mishandelt. Het was volgens hem noodzakelijk om

*het lief geverfde deksel van den militairen beerput op te lichten, om den stank te laten ruiken die dan naar alle kanten stijgt. Den protecteurs van 't militaire stelsel ontlokt deze 'viezigheid' natuurlijk 'n kreetje van protest, want zij houden liever het deksel er op. Doch het is ook niet van hèn, dat wij de verlossing van dat stelsel verwachten. Die moet komen van de bedrogenen, niet van de bedriegers.*⁴⁶

Drabbe zou het overigens nog tot sergeant brengen.

Aan de hand van een gehouden onderzoek naar kazernetoestanden, door de in 1901 door Delftse studenten opgerichte 'Anti-Militaristische Propaganda-Vereniging' (AMPV), krijgen we een aardig beeld van de be-roerde huisvesting, het slechte eten en de ijzeren tucht.⁴⁷ De enquête was niet aan gewone soldaten verstuurd, maar aan het reservekader:

*(...) niet oproerige arbeiders, die toch niets te verliezen hebben en dus ook niets te verdedigen hebben zijn aan het woord, neen! We hebben hier het oordeel van eigen neefjes van de officieren en andere grootwaardigheidsbekleeders, voor het meerendeel studenten, die met jeugdige rechts- en vrijheidszin hunne verontwaardiging uitspreken over hetgeen zij in dienst hebben gezien en ondervonden.*⁴⁸

En:

Een milicien had het woord 'verzuipen' gebruikt. Daar dit niet netjes is, kreeg hij acht dagen arrest. Hij verontschuldigde zich door te zeggen, dat hij deze uitdrukking noch in gesprek met een meerdere, noch in het bijzijn van een meerdere had gezien, hetgeen de kapitein deed uitroepen: 'Dat moest er godverdomme nog bijkomen, dan had ik je met je gat in de politiekamer gedonderd'.⁴⁹

De strijd van de uit socialisten en vrijzinnig-democraten bestaande AMPV was vooral gericht tegen 'het onnatuurlijke in de hedendaagsche discipline'.⁵⁰ Verbetering van de legertoestanden zag de vereniging niet als strijdig met het antimilitaristische uitgangspunt. De legers mochten niet langer als 'willooze vecht-instrumenten' ingezet kunnen worden.

Tijdens de loting demonstreerde de SDJB en verspreidde hij het speciale lotingnummer van *De Jonge Socialist*, soms wel 10.000 exemplaren per keer. Daarin protesteerde de bond vooral tegen de zogenaamde remplaceantenwet. Militieplichtigen uit 'betere' kringen konden een plaatsvervanger kopen. Dat wil zeggen: tegen betaling iemand anders hun dienstplicht laten vervullen. Bovendien kwam het blad op voor de invoering van een algemene weerplicht.⁵¹

Tjerk Luitjes, die in 1887 in het leger diende, geeft ons in *Mijn dienstitijd als milicien. Episoden uit het Hollandsch Soldatenleven* een beeld van het ruwe soldatenleven gezien door de bril van een socialist. De smerige taal, de schunnige wijze waarop militairen over meisjes spraken, de ongezonde toestanden op de kazerne, de laatdunkende houding van de officieren, de minderwaardige behandeling van de soldaten en de gelaten wijze waarop zij dit verdroegen, dit alles stuitte Luitjes tegen de borst. Het was een zwaar leven in het leger en maar weinig soldaten stonden open voor socialistische ideeën, want 'allen waren even innig overtuigd dat de 'Socialen' oproer wilden maken, dat als eerste de beste poging door genoemd soort, ten dien opzichte aangewend, door hen zou worden gestraft, met het aan hen verstrekte lood'.⁵²

Toch lukte het Luitjes om enige soldaten te bewegen om op een bijeenkomst in Den Haag waar Ferdinand Domela Nieuwenhuis kwam spreken, een erewacht te vormen en de sabel te presenteren voor de socialistische voorman. Een van hen droeg zelfs de rode vlag. Hierop werd Luitjes overgeplaatst naar Maastricht. Na weer een aantal malen gestraft te zijn voor socialistische propaganda kwam hij in Den Helder terecht. Hier kreeg hij contact met geestverwanten als G. Kat en Jan Koenraad van der Veer, die een belangrijke rol zouden spelen bij de stichting van een socialistische soldatenorganisatie. Luitjes schreef nog twee andere brochures met betrekking tot het soldatenleven, namelijk *Soldaatje spelen* en *Soldatenschetsen en schetsjes*.⁵³

Het vijfde congres van de Tweede Internationale in 1900 te Parijs besloot tot extra inspanningen tegen het militarisme. Het accent zou daarbij liggen op antimilitaristische activiteiten onder jongeren. Een belangrijke rol was daarbij weggelegd voor de socialistische jongerenorganisaties.⁵⁴ Henriëtte Roland Holst beriep zich op dit congres toen ze er bij het zevende congres van de SDAP in 1901 op aandrong om te besluiten een commissie in te stellen, 'die tot taak zal hebben, overeenkomstig de resolutie van het Intern. Congres van Parijs 1900 aan de opvoeding en organisatie der jeugd met het oog op de anti-militaristische propaganda alle zorg te besteden'. Het voorstel van Roland Holst wees erop dat de democratisering die de sociaal-democratie beoogde met de leus van een volksleger een illusie was. De democratisering moest voorkomen dat het leger ingezet zou worden tegen stakers. Maar voor haar was duidelijk dat het leger een klassenonderdrukingsapparaat van de werkende klasse zou blijven.⁵⁵

De Zaaier

In 1901 werd als opvolger van de SDJB de socialistische jongerenorganisatie 'De Zaaier' opgericht. Voorzitter van het bestuur werd Roland Holst, bijgestaan door S.H. Stoffel namens de Delftse Antimilitaristische Propaganda-Vereniging, Ed. Polak namens de Amsterdamse afdeling van De Zaaier, J.G. (Johannes) van Kuijkhof namens het partijbestuur van de SDAP, F.W.N. Hugenholtz als lid van de SDAP-Kamerfractie en Maurits Mendels als redacteur van het partijblad *Het Volk*.⁵⁶

De oprichting vond plaats in een periode waarin de verschillende imperialistische machten behoefte hadden aan een sterk leger en vloot om hun economische belangen op de wereldmarkt te verdedigen. In 1903 werd de kwestie van antimilitarisme en soldatenwerk nog belangrijker. Tijdens de spoorwegstakingen in dat jaar, die te boek staan als een historische krachtmeting tussen de nog jonge arbeidersbeweging en de Nederlandse overheid, fungeerde het leger als stakingsbreker. Als reactie trachtten socialisten soldatenverenigingen op te richten.

Leden van De Zaaier voerden al langer discussie over het karakter van het militarisme. Zo schreef het Zaaierlid 'Coen' het artikel 'Het leger als klasse-instrument' voor het sociaal-democratische maandblad *De Nieuwe Tijd*. De organisatie zag de kapitalistische strekking van het leger als drieledig: ten eerste de enorme bewapeningsuitgaven, ten tweede de 'geestelijke kneveling' en ten derde, het 'daadwerkelijk optreden in den klassenstrijd (t z.g. handhaven der inwendige rust)'.⁵⁷ Ook schreef hij onder de titel 'Anti-militaristische Propaganda' enkele aanbevelingen voor het opzetten van het soldatenwerk:

Anti-militaristische propaganda in het leger is 'n voorzichtig werkje, dat vooral veel tact en zelfbedwang eist; op 'complotsmeden' ('t begrip is erg rekbaar) staan zware straffen en de militaire jurisprudentie is niet erg kieskeurig. Daarom sta op de voorgrond, dat in iedere garnizoensplaats zich vorme 'n organisatie van jongelieden, die nog niet of al in dienst zijn geweest, als afdeling van De Zaaier bijv. vanwaar de eigenlijke actie in de kazerne uitgaat; deze Zaaiers – niet militairen doen 't werk wat onmogelijk of moeilijk door de Zaaier-militairen kan gedaan worden, zoals 't verspreiden van strooibiljetten, circulaires enz., 't beleggen van vergaderingen, 't verzamelen en publiceren van mededelingen over feiten, wanverhoudingen, onrechtvaardigheden enz., terwijl de militaire leden 't werk in de kazerne verrichten.⁵⁸

Net als de SDJB verwachtte De Zaaier van militaire leden dat ze op georganiseerde wijze gegevens verzamelden die van belang waren voor antimilitaristische propaganda zowel in het algemeen als gericht op het legeronderdeel zelf:

Dit moet natuurlijk zo omzichtig mogelijk geschieden, zodat wie er niet mede te maken hebben er niets van gewaarworden; [...] Namen worden, zonder noodzaak niet gepubliceerd en bij te rapporteren mededelingen nauwkeurig tijd en plaats vermeld. 'n Deel van de actie, waarbij men wat ongedekter (ook 'n velddienstterm) optreedt, is 't gebruik maken van 't recht van reclameren enz., dit wordt om er kracht achter te zetten zoveel mogelijk gezamenlijk gedaan. Van belang is 't dat iedere Zaaier zich op de hoogte stelt zijner militaire plichten en rechten; dit laatste wordt wel eens over het hoofd gezien, omdat er toch zo weinig verhaal op is bij niet-nakoming ervan, doch juist om meerdere rechten te krijgen en om de militaire autoriteiten 't wapen van straffen zoveel mogelijk uit de handen te slaan, kome men op voor zijn recht en volbreng men z'n plicht, ook al bestaat die hoofdzakelijk uit 'poppenkasterij'. Maar wordt geëist de plicht om te schieten... dan spreke die andere, grote plicht.⁵⁹

De Zaaier publiceerde de brochure *Het militarisme*. Deze brochure speciaal bedoeld voor de jongens die op het punt stonden in dienst te gaan, bevatte de volgende zinsnede:

De kazerne in, het kan nog niet anders! Maar tevens de organisatie in, waar gij zult leeren in de toekomst 'de kazerne te slopen', waar gij een hogere discipline zult opdoen dan bij den mensch-onteerenden militairen dienst, waar gij zult opgevoed worden tot een goed soldaat voor uw eigen klasse, tot een goed sociaal-democraat! Sluit u aan bij 'de Zaaier'.⁶⁰

De Zaaier was tegen het individuele dienstweigeren en kwam onder de leus van het volksleger op voor 'democratisering' van het leger. De mate van

zelfstandigheid van de jongerenorganisatie ten opzichte van de SDAP was een voortdurende bron van conflicten tussen de jongerenorganisatie en de partij. Bovendien groeiden de politieke tegenstellingen tussen de linker- en de rechtervleugel van de sociaal-democratie. Uiteindelijk kwam De Zaaier onder de invloed van de Tribunisten en werd het de jongerenorganisatie van de Sociaal-Democratische Partij (SDP).⁶¹

Anarchisten

Naast de sociaal-democraten richtten ook de anarchisten zich op de 'broeders in wapenrok' en de jongeren die nog in dienst moesten. De door onder andere Domela Nieuwenhuis en N.J.C. (Nico) Schermerhorn gestarte Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV) beschouwde zichzelf als revolutionair en antikapitalistisch. Ze schermde zich daarbij aanvankelijk af van het pacifisme dat ze zag als de vredesbeweging die het kapitalisme wilde behouden.⁶²

De IAMV protesteerde tegen het werven van 14-jarige kinderen door de Marine en tegen de diverse defensie-inspanningen ten behoeve van de verdediging van Nederlands-Indië.⁶³ Verder probeerde de IAMV door middel van haar *Soldatenalmanak* en het blad *De Wapens Neder* een werking te organiseren richting dienstplichtigen. Het eerste nummer van *De Wapens Neder* verscheen in 1903 en was voor colportage onder soldaten bedoeld. In een hoofdartikel getiteld 'Militairen, uw blad' schreef Domela Nieuwenhuis dat het blad bestemd was voor en zoveel mogelijk geschreven door militairen.⁶⁴ De eerste almanak kwam uit in 1906. Dat was zo besloten op het IAMV-congres van 1905. De *Soldatenalmanak*

*zal de soldaat een troost zijn, omdat hem er uit blijkt, dat er duizenden buiten de kazernes zijn, die meevoelen, medeleven met zijn lot. Zij zal de soldaat een steun zijn [...] Zij zal de soldaat behoeden voor den geestelijken zelfmoord, door zijn gedachten op te wekken. Zij zal een wapen worden dat doordringen zal in de gelederen der reactie.*⁶⁵

Beroepsmilitairen en dienstplichtigen die een rang aanvaardden, sloot de IAMV uit van lidmaatschap.⁶⁶

De IAMV respecteerde de persoonlijke dienstweigering, maar zij zag die vooral als een aansporing tot massaal verzet tegen de oorlog, waarbij zij geweld niet uitsloot. In haar beginselverklaring *Wat de Roode Internationale wil!* lezen we onder andere over de noodzaak van propaganda voor de algemene en militaire werkstaking door arbeiders en soldaten. Daarbij was een belangrijke rol weggelegd voor de syndicalistische vakbeweging.⁶⁷

De anarchist Gerhard Rijnders schreef het *ABC van het Anti-Militarisme. Aan mijn broeders in den soldatenrok en blauwen kiel*. Volgens hem

was het doel van de antimilitaristische propaganda onder de soldaten, het bevorderen van de onbetrouwbaarheid van het leger:

Zijn wij dan zoo sterk gevorderd, dat 't meerendeel van onze broeders en zonen onder de kapotjas een anti-militaristisch hart draagt, dan voorspellen wij, en daar is toch waarlijk geen buitengewoon groote zienersgave voor noodig, dan voorspellen wij dat er een tijd zal komen, wanneer de geldschavuiten, de ploerten van de banken, de patsers van de grootondernemingen een 'frissche vroolijke' oorlog noodig achten voor hun vuile praktijken, er eerst slechts dozijnen flinke kerels zullen opstaan en zeggen: gaat ellendelingen zelf vechten! En hun stem zal weerklank vinden, zij zal als een heerlijke echo van over de grenzen worden teruggekaatst: ook daar zal 't het heeten, eerst van enkelen: vecht zelf!⁶⁸

5.3. De eerste (socialistische) soldatenorganisaties

In de Grondwet van 1848 nam de wetgever het recht van vereniging op. Iedere burger kreeg daarmee de mogelijkheid zijn vereniging te stichten en vergaderingen te houden. Om misbruik te voorkomen, vermeldde de Grondwet erbij dat deze geen gevaar mocht vormen voor de openbare orde. Er waren geen uitzonderingen, ook militairen konden vrijelijk een club oprichten. Hierover bestond eind negentiende/begin twintigste eeuw wel discussie. Militairen betoogden dat militaire verenigingen met andere doelstellingen dan bijvoorbeeld beoefening van sport, kunst en wetenschappen, de discipline ernstig zouden kunnen aantasten en dat zij de mogelijkheden zouden moeten krijgen hiertegen op te treden. De machtsmiddelen ontbraken echter. Een wet uit 1855 die het verenigingsrecht nader regelde, bepaalde dat voor oprichting geen machtiging nodig was. Een vereniging kon in strijd handelen met de openbare orde, de beslissing hierover was opgedragen aan de burgerrechter. Ook de erkenning van bonden als rechtspersoon door de koning(in) ging buiten de autoriteiten van de Ministeries van Oorlog en Marine om. De minister van Justitie droeg verenigingen voor aan het staatshoofd en als de statuten niet in strijd waren met het algemeen belang, was erkenning geen probleem meer. Het enige middel dat de militaire leiding in handen had, was het laten vervolgen van individuele leden. Door overplaatsingen en bestraffingen kon zij proberen het bestaan van de club te ontmoedigen. Zodoende konden militaire bonden met linkse inslag bestaan en hadden autoriteiten het moeilijk om hiertegen op te treden.⁶⁹

In het begin van 1890 traden de jonge socialist Jan Koenraad 'Johan' van der Veer, samen met onder anderen Willem Karel de Swart en G. Kat, naar

buiten als hoofdbestuursleden van de militairenbond 'De Voorpost'. Deze bond zou volgens de autoriteiten inmiddels al vier jaar bestaan.⁷⁰ Van der Veer diende als milicien in Den Helder. De burgemeester in zijn woonplaats Sneek stuurde een waarschuwing omtrent zijn socialistische ideeën naar de legerleiding in Den Helder. De milicien De Swart werd vanwege de verspreiding van revolutionaire geschriften van Den Haag naar Den Helder overgeplaatst, waar hij in contact kwam met Van der Veer, Kat en de al eerder genoemde Tjerk Luitjes.⁷¹ Luitjes schreef in *Recht voor Allen* van 15 oktober 1890: 'Iedere jongeling, socialist voor hij milicien werd, is verplicht zijn vaandel ook in de kazerne te verdedigen.'⁷² Doelstelling van deze eerste sociaal-democratische organisatie van militairen was: bevordering van de zedelijke en intellectuele ontwikkeling van de militairen; bevordering van de socialistische propaganda in het leger en het organiseren van alle socialistisch gezinde militairen 'om bij eventuele gevallen een kracht aan de zijde des volks te kunnen plaatsen.'⁷³ Luitjes pleitte dan ook in *Recht voor Allen* in alle ernst voor de vorming en training van een arbeidersleger.⁷⁴ 'De Voorpost' kende naast Den Helder afdelingen in onder meer Hoek van Holland ('Voorpost aan Zee'), Den Haag, Vlissingen, Nieuwendiep en Hellevoetsluis.⁷⁵ Zeer waarschijnlijk ondernam de vereniging tevens activiteiten onder het marinepersoneel. 'De Voorpost' onderhield contacten met soldatenorganisaties in het buitenland. De vereniging vormde een onderdeel van de SDB en werkte samen met de SDJB.

Milicien Van der Veer kreeg diverse malen provooststraffen 'met om de andere dag water en brood'. Reden: hij smokkelde veelvuldig socialistische geschriften de kazerne binnen en hij had in uniform op een socialistische vergadering gesproken. De militaire autoriteiten hadden destijds niet ontdekt dat Van der Veer regelmatig geheime vergaderingen in de duinen organiseerde, waaraan ook een veertigtal militairen deel nam.⁷⁶

De SDB telde in 1890 zo'n 400 leden onder de verschillende legeronderdelen. Onbekend is of deze mannen ook allemaal betrokken waren bij 'De Voorpost'. Het SDB-congres van 1891 besloot om geld ter beschikking te stellen voor het maken van propaganda onder de militairen. Hierbij dacht het in het bijzonder aan het verspreiden van brochures in de kazernes.⁷⁷ Inmiddels zou de SDB met inbegrip van de verlofgangers zo'n 1.400 leden onder de militairen hebben. De autoriteiten gingen er van uit dat zij ook allen lid van 'De Voorpost' waren, maar dat lijkt een overschatting van de kracht van de organisatie. Een jaar later zou dat aantal zelfs gegroeid zijn tot 2.400.⁷⁸ Door de toenemende repressie werd de kwestie van bewapening en bescherming van de eigen socialistische bijeenkomsten steeds urgenter.⁷⁹

Niet alle SDJB-leden trotseerden de gevaren om hun ideeën onder de soldaten uit te dragen. Zo schreef Willem Vliegen:

In tegenstelling met v.d. Veer, Luitjes, De Swart e.a., die ook ongeveer in dien tijd in de kazerne waren, heeft Schaper daar niet veel drukte gemaakt. In 't geheim kon hij niets doen, wijl men hem kende en in 't oog hield. Maar op zekere keer was men toch zoover gekomen, dat hij met de anderen, die hij zoo onder de hand overgehaald had, in de kazerne socialistische liederen zong. Hij werd toen van uit Den Haag, waar hij bij de jagers diende, overgeplaatst naar Breda.⁸⁰

Dat de SDJB-er Johan Schaper niets kon doen, omdat hij te bekend was als socialist gold evengoed voor de meeste andere SDJB-ers. Overigens verspreidde Schaper wel socialistische geschriften in de kazerne. In zijn *Herinneringen* schreef hij daar het volgende over:

In de kantine lagen kranten en ik las ze kwasië, voor den schijn. Ik vouwde er bij het dichtslaan een biljet in en – zag even later een korporaal geheimzinnig het propagandablaadje lezen en weer – om zich heen kijkend – wegstoppen. Ik vroeg avondpermissee – en strooide in den nacht op alle gangen en vloeren in de groote kazerne een geschriftje.⁸¹

Toch vroeg hij zich de zin er van af, toen een majoor in Breda hem eens verstandig² toesprak:

Wat moest ik antwoorden? Men beseft, hoe weldadig mij deze verstandige taal aandeed. En had deze hoofdofficier eigenlijk niet gelijk? Ik had al zelf eens overwogen, of de propaganda in het leger veel uithaalde. Verstompte en onverschillige vrijwilligers waren het, of jongelui, die toch straks weer burger zouden zijn en dan veel beter bereikbaar dan in de kazerne.⁸²

Van de manier waarop zij hun taak als socialist binnen het leger opvatten, is het te zien dat Van der Veer en de zijnen politiek gezien radicaler waren dan Schaper. Het was dan ook niet onlogisch dat Van der Veer zich aansloot bij de antiparlementaire anarchisten en dat Schaper terecht zou komen bij de aan verkiezingen deelnemende SDAP, waarbinnen hij nog een prominente rol zou spelen. Het is onbekend wanneer 'De Voorpost' verdween. Zeer waarschijnlijk hebben celstraffen en overplaatsingen gezorgd voor een spoedig einde van deze soldatenbond.

In mei 1892 verscheen een manifest van het 'Comité van den op te richten Sociaal Democratischen Militairenbond' gericht aan militairen, verlofgangers en schutters: 'Men roept U op, om bij iedere wanhopige poging uwer medearbeiders gereed te staan, om elk geroep om brood te beantwoorden met moordend lood.'⁸³ De Sociaal-Democratische Militairenbond werd in

Protest van een loteling.

Het lot besliste dan,
nog ettelijke dagen
En 'k dien als milicien
mijn „dierbaar vaderland”.
'k Zal in 't soldatenpak
de wapens moeten dragen,
De liefde van mijn vorst
—als't „dierbaarst onderpand”.

Ik zal mij losgerukt
van 't huiselijke leven,
Waarin ik arm doch vrij
mijn kinderjaren sleet,
Naar 't akelig verblijf
van „Neerlands roem” begeven,
Waar moordenaarsdressuur
eervolle arbeid heet.

Waar dwang en willekeur
ten toppunt zijn gestegen,
Waar d' onbeschoftheid raast,
de vuilste wellust tiert;
Waar fiere waardigheid
vermoord wordt of verzwegen
En laffe kruiperij
den vrijen teugel viert.

Daar zal 'k geruimen tijd
mijn lijf en ziel begraven,
De lediggang ten prooi,
het nijv're volk tot schand,
De voetveeg van mijn „heer”,
het dwangjuk van de slaven,
Getrapt, geschopt, „gedrild” —
voor 't „lieve va-der-land!”

En als de eer dat wil
van vorsten en despoten,
Dan zijg ik straks verminkt
op 't bloedig slagveld neer.
Verwoed terneer gehakt
door arme lotgenooten,
Zóó sterf ik als een hond
op 't bloedig „veld van eer!”

O mislijk „vaderland”,
ten prooi aan rijke schelmen,
Wat biedt gij mij in ruil
voor zooveel offers aan?
Mij kan geen „roem”, geen „eer”,
geen klatergoud bedwelmen,
Ik haat uw schijnvertoon
en al uw euveldaën.

Ik haat het blinkend schuim
van uwe legerscharen;
Ik walg van uw geknoei
in „hoogere politiek”,
In vloek de vechtkunst dier
beplakte moordenaren,
Als 't lage judaswerk
van een bedorven kliek.

Ik heb geen vaderland,
waarvoor 'k zou willen vechten,
Wijl ik geen plekje gronds
het mijne noem op aard.
Het volk, waaraan 'k ontsproot,
mist overal zijn rechten,
Het vraagt niet welke troep
het zooveel rampspoed baart.

Het volk vraagt recht en brood,
het wil menschwaardig leven;
Het wil niet meer gevoed,
gehuisvest als een zwijn,
De vruchten van zijn vlijt,
zijn arbeid and'ren geven,
'k Wil vrij en fier en goed,
— het wil *gelukkig* zijn.

En zal 'k ook door geweld
uw moordhol binnentreden,
'k Sta voor dat menschenrecht
óók in uw leger pal.
Heb ik als jongeling
waar mogelijk meegestreden
Denk niet, dat 'k als soldaat
het volk vergeten zal!

1888.

◀ Matroos Bernard Meyer.
B. Meyer *Voorwaarts en
niet vergeten*, p. 3

▶ Johan van der Veer.
G. Termeer,
Dienstweigers, p. 14

▼ NA, Archief MVJ, Geheime Verbalen, 2.09.05 inv.nr.
6480

STATUTEN en REGLEMENT

DER

Militaire Vereeniging „DE VOORPOST”.

Doel en middelen.

De Vereeniging stelt zich ten doel:

1o. De zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van den militair;

2o. Het bevorderen van de propaganda voor het socialisme.

Zij bezigt daartoe alle wettige en redelijke middelen:

1o. Het verspreiden van socialistische geschriften;

2o. Het houden van geheime huishoudelijke en kursusvergaderingen in de verschillende garnizoensplaatsen.

Afdeelingen.

De vereeniging hoewel zich haar internationaal karakter bewust, werkt plaatselijk, dat wil zeggen, dat in alle garnizoensplaatsen, mits instemmende met het grondbeginsel in de Statuten neergelegd, de afd. plaatselijk zal werken.

juli 1892 opgericht. Een zestigtal militairen en verlofgangers gaf zich op als lid. Door maatregelen van de autoriteiten waren slechts achttien soldaten in de zaal aanwezig.⁸⁴

In zijn maandblad *Oorlog of Vrede* nam de Sociaal-Democratische Militairenbond stelling tegen legerinzet in Nederlands-Indië en tegen het 'middeleeuwse' militair straf- en tuchtrecht onder het motto 'Weg met het rotte militarisme. Leve het socialisme!' In het enige nummer dat nog te vinden is van het blad wordt verder gesproken over een op stapel staande grote manifestatie voor schadevergoeding voor het verzuim dat men moest maken voor oefeningen. De bond, die onder andere in de gemeente Wonseradeel (Friesland) en Vlissingen⁸⁵ afdelingen kende, stond hier sympathiek tegenover en hoopte dat 'alle schutters in uniform present zijn'. In het blad verwees de organisatie ook naar een zondag waarop de soldaten in het Amsterdamse garnizoen geconsigneerd werden in verband met een werkstaking. Veel militairen waren ontstemd over het schrappen van hun vrije zondag. *Oorlog of Vrede* hoopte dat op deze manier en de soldaten en de arbeiders wakker geschud zouden worden.⁸⁶

Net als eerder bij De Voorpost bestonden er contacten tussen deze bond en de SDJB. De hoofdbestuursvergadering van 24 oktober 1892 nam de door Amsterdam voorgestelde motie over, die luidde:

De afdeling Amsterdam van de SDJB, vergaderd in combinatie met de Militairenbond, overwegende, dat 't in het belang der propaganda en voor de goede loop van zaken wenselijk is 't orgaan De Jonge Socialist in combinatie met de Militairenbond uit te geven en alzo te maken tot een orgaan van jongelieden en militairen, verzoekt 't hoofdbestuur stappen daartoe aan te wenden.

Toch zouden de organisaties niet tot overeenstemming komen. De twee bleven ondanks hun gemeenschappelijke strijd tegen het militarisme apart voortbestaan.⁸⁷

Van Domela Nieuwenhuis is bekend dat hij in 1893 een toespraak hield voor deze bond. Hij baseerde zich daarbij op zijn (niet aangenomen) voorstel in hetzelfde jaar gedaan op het congres van de Tweede Internationale te Zürich. Dat voorstel luidde:

Het kongres besluit de internationale arbeiderspartij op te roepen zich gereed te houden om een oorlogsverklaring van de kant van de regering onmiddellijk te beantwoorden met de algemene werkstaking, overal waar de arbeiders enige invloed kunnen uitoefenen op de oorlog, en in de betreffende landen met de militaire dienstweigering.⁸⁸

Zijn mondelinge bijdrage voor dit congres bevatte een verwijzing naar de gisting onder de soldaten:

*Komen er niet al voorbeelden van muiterij voor zelfs in het leger dat dient? In Engeland reeds 3 maal in korten tijd, in Denemarken heel onlangs. En in België zoowel als in Nederland is het leger reeds heelemaal ondermijnd, zoodat men er een soc.-dem. militairenbond vindt (...) was het niet bij alle revoluties een militaire dienstweigering die het sein gaf tot den opstand?*⁸⁹

Het Internationaal Socialistisch Congres in Zürich in 1893 besloot dat de arbeiderspartijen gereed moesten staan om het militarisme te bestrijden door: het weigeren om in te stemmen met militaire kredieten; te ageren tegen het staande leger en voor ontwapening; en het ondersteunen van alle vredelievende organisaties. Het congres wees het voorstel van Domela Nieuwenhuis, die opriep tot dienstweigering en een algemene werkstaking, af. De meerderheid voelde zich niet sterk genoeg om een algemene werkstaking ook werkelijk ten uitvoer te brengen. In zijn toespraak voor de Sociaal-Democratische Militairenbond benadrukte Domela Nieuwenhuis waarom hij alleen in oorlogstijd voor dienstweigeren is:

*Het kan nooit kwaad om de noodige militaire oefening te hebben, om te leeren schieten en met de wapenen om te gaan, vooral waar zulks nu op staatskosten geschiedt, er kan een tijd komen waarin dit te pas komt, al is het ook anderen zin dan bedoeld werd.*⁹⁰

Het organiseren van soldaten was hiervoor uiteraard essentieel. Onbekend is wanneer en waarom de Sociaal-Democratische Militairenbond verdwenen is. Zeer waarschijnlijk waren het de oplopende meningsverschillen in de Sociaal-Democratische Bond tussen 'revolutionaire' en 'parlementaire' socialisten die in 1894 besloten tot de oprichting van de SDAP, die hierin een rol speelden.

Bond van Miliciens

Tijdens de eerste spoorwegstaking van 1903 bewaakten politie en mariniers allerlei emplacementen. Later bij de tweede staking mobiliseerden de autoriteiten extra troepen. De belangrijkste lijnen, spoorbruggen en stations stonden onder bewaking met de bedoeling de beperkte dienst te handhaven en de twijfelaars weer aan het werk te krijgen.⁹¹ De spoorwegen hadden, zoals in heel Europa, een belangrijke militaire functie in het geval van een mobilisatie. Dit zou in de eerste augustusdagen van 1914 blijken. De normale dienstregeling was vervallen en burgers konden alleen om dringende redenen per trein reizen.⁹²

De afdeling Amsterdam van de in 1903 opgerichte Bond van Miliciens, Oud-Miliciens, Landweermannen en Reservisten, verklaarde zich in het pamflet 'Aan de militairen!' 'solidair met zijne mede-arbeiders'.⁹³ Bovendien stelde de afdeling voor de soldij in de stakingskas te storten.⁹⁴ Op zowel het in 1903 te Enschede gehouden SDAP-congres als op het in mei van hetzelfde jaar gehouden congres van het NAS stond de kwestie van het antimilitaristische soldatenwerk op de agenda.⁹⁵ Vanzelfsprekend waren de militaire autoriteiten niet blij met deze ontwikkeling. Datzelfde gold voor het verspreiden van het bondsblad *De Milicien*. Al snel vormde zich een tegenhanger onder de naam 'Anti-Sociaal Democratische Vereniging van Militairen en Oud-Militairen'.⁹⁶

Aanleiding voor de oprichting van de Bond van Miliciens vormden de vele herhalingsoefeningen. Met name de derde herhalingsoefening was een thema waartegen de bond in het geweer kwam. Op het moment van deze oefening was een groot deel van de soldaten getrouwd. Naast de grote twijfels over het militaire nut beklaagden de soldaten zich dan ook over de inkomstenderving en het risico dat zij liepen, bij terugkeer hun baan kwijt te zijn. De organisatie zocht hierom steun bij de SDAP om bijvoorbeeld deel te nemen aan de grote nationale betoging tegen de herhalingsoefening op 12 december 1909. Als sprekers waren niet alleen de socialistische Tweede-Kamerleden Troelstra en Klaas ter Laan uitgenodigd, maar ook de parlementariërs W.H. Bogaardt en F.I.J. Jansen (rooms-katholiek) en het Unie-Liberale lid A. Roodhuyzen.

De Sociaal-democratische Studieclub, het toenmalige wetenschappelijk bureau van de sociaal-democratie, hield twee jaar eerder in samenwerking met de Bond van Miliciens, Oud-Miliciens en Reservisten een enquête naar de gevolgen van de derde herhalingsoefening.⁹⁷ Hier was om gevraagd door de sociaal-democratische Kamerfractie in verband met haar pogingen om die oefeningen af te schaffen. De fractie had daarom behoefte aan een overzicht van de nadelen voor de arbeiders en de noodzakelijkheid en het belang vanuit militair oogpunt. Over de voorzieningen waren veel klachten binnengekomen: lekkende tenten, smerige latrines en de verpachting van kantines aan particulieren waardoor alles zeer duur was.⁹⁸

In de redactie van het door de afdeling Haarlem gestarte bondsblad *De Milicien* zat naast Klaas ter Laan ook Johan van de Kieft. Beiden zouden ook de functie van secretaris vervullen. Zij zouden later tijdens de Eerste Wereldoorlog nog een rol spelen in de Sociaal-Democratische Mobilisatieclubs en de Bond van Nederlandsche Dienstplichtigen.⁹⁹ De vooroorlogse bond kende onder andere afdelingen in Amsterdam, Rotterdam, Almelo, Utrecht, Haarlem, Groningen, Den Haag, Gouda, Schiedam, Winschoten en Hengelo. De organisatie telde al spoedig zo'n 1.000 leden.¹⁰⁰ Hoewel

sterk door de SDAP beïnvloed stond de bond op het neutrale standpunt en gaf deze geen exclusieve steun aan de sociaal-democraten,¹⁰¹ mogelijk omdat de partij zelf geen enkele formele binding met het soldatenwerk wenste. *De Milicien* beschouwde zichzelf als

strijdblad voor waarheid en rechtvaardigheid, een onverschrokken strijder voor billijkheid en recht, die zonder aanzien der persoons veroordeelt, waar veroordeeld moet worden en prijst waar te prijzen is; een strijder, waarop en waarmee men rekening zal moeten houden. Bij rechtvaardigheid heeft iedere soldaat belang, of hij socialist is of conservatief.

Hoewel de redactie zichzelf zag als antimilitaristisch, hoefde het blad dat volgens haar niet te zijn. Het ging tenslotte om de verlichting van de militieplichten.¹⁰² Pogingen om de bond aan te laten sluiten bij het in 1906 opgerichte Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen zouden niet slagen. Waarschijnlijk is de oorzaak hiervan dat het begrip vakbond in het leger taboe was. Het zou de vakvereniging in gevaar kunnen brengen. *De Milicien* was aanhanger van het idee van een volksleger en sprak zich uit tegen het dienstweigeren.¹⁰³

De bond organiseerde allerlei activiteiten. Toen in 1906 de bliksem insloeg bij een militair tentenkamp bij Zeist, waarbij 2 doden en 28 gewonden vielen, organiseerde de Bond van Miliciens een steunactie voor de slachtoffers en hun nabestaanden. De regering kreeg het verwijt niets te doen voor de ondersteuning van (de gezinnen van) de getroffen landweermannen en miliciens.¹⁰⁴ Op het Amsterdamse redactieadres in de Kinkerstraat bevond zich tevens het adviesbureau *De Milicien*. Het gaf 'mondelijke en schriftelijke adviezen in alle militaire zaken'. Leden van de plaatselijke afdeling van de Bond van Miliciens konden gratis raad krijgen.¹⁰⁵

Naast bekende sociaal-democraten als Troelstra en Franc van der Goes, traden ook de tribunisten David Wijnkoop, Barend Luteraan en Louis de Visser bij verschillende gelegenheden op voor de Bond van Miliciens en Oud-Miliciens. Verder gaf de voorzitter van de Marinebond A.G.A. Verstegen acte de presence. *De Milicien* publiceerde dan ook regelmatig over de marine en maakte gebruik van het blad van de matrozenbond, *Het Anker*. Zo nam het eerste nummer een artikel over uit het matrozenblad van W.H. (Willem) Meijer over de toestand aan boord van de 'Edi' in Oost-Indië.¹⁰⁶ In datzelfde nummer stond ook een advertentie die de brochure van E. van Everdingen, *Marine-Toestanden. Ervaringen uit het marine-leven*, aanpreef. De ondertitel luidde *ter overweging opgedragen aan alle ouders en opvoeders der jeugd*. Deze was opgesteld vanwege de rekruteringsmethoden van de marine, waarmee zij veelal jonge kinderen volkomen onvoorbereid en met

mooie verhalen het ruwe marineleven binnensleurde.¹⁰⁷ Een terugkerende rubriek in het blad was 'kazernetoestanden'. Belangrijkste doelstelling van de Bond van Miliciens was

langs wettelijke weg te verkrijgen:

- a) *dat de herhalingsoefeningen der militie niet in de laatste drie reservejaren worden gehouden;*
- b) *afschaffing der derde herhalingsoefening;*
- c) *vermindering van de militie- en landweerplichten;*
- d) *verbetering van de kazernetoestanden;*
- e) *afschaffing van de militaire rechtspraak in tijd van vrede;*
- f) *hogere geldelijke tegemoetkoming aan hulpbehoevende gezinnen, waarvan de kostwinners onder de wapenen worden geroepen;*
- g) *het recht tot het vervullen van hun kiezersplichten voor de kiezers, die onder de wapenen zijn geroepen.*¹⁰⁸

In maart 1905 verscheen een speciaal rekrutenummer van *De Milicien*. Rekruten, miliciens en reservisten voerden actie tegen de derde herhalingsoefening. Al snel haalden zij 13.000 handtekeningen op van burgers en militairen ter ondersteuning van een verzoekschrift aan de koningin. De eerder genoemde Tjerk Luitjes, maar ook Wijnkoop en Hugenholtz stelden zich beschikbaar als sprekers voor de protestbijeenkomsten.¹⁰⁹

Naar aanleiding van de oproep van de Franse socialist Jean Jaurès in het Franse parlement om geen soldaten als stakingsbrekers in te zetten, schreef *De Milicien* het volgende: 'Soldaten zijn er niet voor om als onderkruipers op te treden en de Regeringen maken misbruik van hun overmacht, als zij hen daartoe toch willen dwingen.'¹¹⁰

Gedurende zijn bestaan gaf de bond verschillende publicaties uit. *De verzwaring der lasten, Het nut der herhalingsoefeningen, Acht soldatenliederen en Het jaarboekje van de milicien.*¹¹¹ Zijn blad prees brochures aan als *De nieuwe militiewet* en *Tegen het Nederlandsche militarisme* van Klaas ter Laan. In de eerste brochure gaat Ter Laan in op de oproeping van de lichteningen 1900, 1901 en van een deel van 1902 en de plotseling vervroegde herhalingsoefeningen:

Door de nieuwe regeling van 's Lands militie is de loteling soldaat van zijn 20ste tot 35ste jaar. Zijn lot is in handen van den minister van Oorlog en hij heeft zich te onderwerpen aan al de bepalingen der militaire wetten. Is het niet natuurlijk, dat hij zich afvraagt, of die ook met zijn belang al te zeer in strijd zijn? Dat hij meewerken wil, ze te verbeteren? Welnu, de Bond van Miliciens en Oud-Miliciens heeft dien arbeid ter hand genomen. Er is veel te doen: de geheele militie-wet is tegen

*de ware belangen van het arbeidende volk. De minister met zijn macht, om maar op te roepen, wanneer het hem goed dunkt; de lange en late herhalingsoefeningen; het verouderde en vreeselijk strenge militaire recht; de kazerne-toestanden; ziedaar evenveel punten voor het programma van den Bond. Miliciens zijn ook burgers, die voor hun rechten op mogen komen: zij dienen zich allen aan te sluiten, om samen sterk te worden. En laten zij bedenken, dat het steeds de SDAP is geweest, die als partij der arbeiders voor hen op de bres heeft gestaan.*¹¹²

Tegen het Nederlandsche militarisme bestaat uit de redevoering die Ter Laan hield op 22, 23 en 24 december 1905 bij de behandeling van de begroting voor Oorlog in de Tweede Kamer. Daarin wees hij onder meer op de behandeling van de soldaten door het kader, de vervolging van de Bond van Miliciens, en deed hij het voorstel om alle miliciens vier maanden te laten dienen.¹¹³ Onduidelijk is wanneer en hoe de miliciensbond zijn einde vond. Het laatste gevonden nummer van zijn blad is gedateerd juli 1910.¹¹⁴

Individueel bleven sociaal-democraten zich daarna nog wel inzetten voor soldaten. De hiervoor genoemde Ter Laan bracht in 1912 als kamerlid een brochure uit tegen de nieuwe militiewet.¹¹⁵ De SDAP-kamerfractie zag de nieuwe wet vooral als een verzwaring van de lasten in vergelijking met de oude militiewet van 1901. De kosten die eraan verbonden waren, moesten worden opgebracht door de arbeiders. Maar ook de last van de vergroting van de lichten, een uitbreiding van het leger, zou vooral gedragen worden door de werkende klasse.

5.4. Matrozenbond

In 1897 ontstond bij de vrijwel geheel uit beroepspersoneel bestaande marine de 'Algemeene Bond van Nederlandsche Marinematrozen'. Direct bij aanvang had de bond al zestig leden. Hij bond de strijd aan met die slechte omstandigheden en de afstomping waar veel matrozen mee te maken hadden. De marine ronselde zelfs kinderen van 13 jaar die dan voor 12 jaar tekenden. De algemene ledenvergadering van de bond op 18 januari 1903 besloot te ageren tegen deze wervingspraktijken. Wat betreft de matrozenbond dienden de jongens pas na het beëindigen van de opleiding een keuze te maken om bij de marine in dienst te treden. Bovendien zou de maximale termijn dan zes jaar moeten zijn.¹¹⁶

Het streven naar opheffing van de militaire willekeur door de commandanten vormde een ander item van de organisatie. 'Diokoo' hield in *De Nieuwe Tijd* een pleidooi voor het afschaffen van het militair strafrecht. Internationaal gezien was dat een eis die meer sociaal-democraten voorston-

den en deze sloot aan bij hun volkslegeropvattingen. De auteur citeerde hierbij de radicale journalist en latere sociaal-democraat Pieter Lodewijk Tak:

*Buiten kleine disciplinaire vergrijpen en delicten in oorlogstijd moet de gansche militaire rechtspraak verdwijnen. Militairen zijn ten eenenmale ongeschikt voor rechters, omdat zij de noodige kennis, dikwijls ook de noodige ontwikkeling missen, omdat waar geen volksleger is, de kastegeest de meesten hunner beheerscht en omdat zij niet onafhankelijk genoeg zijn. Er is geen enkele reden om aan militairen een andere rechtspraak en een andere rechter te geven dan aan hunne medeburgers.*¹¹⁷

Deze bond voor beroepsmatrozen waarvan de meeste bestuurders ruimschoots onder de dertig jaar waren, was iedere keer weer in staat om zijn bestuurders die 'met een rood paspoort' oftewel oneervol ontslagen werden, te vervangen door nieuwe mensen.¹¹⁸ Eén van die bestuurders die zich veelal op de sociaal-democratie oriënteerde, was Willem Meijer. Hij schetste in zijn memoires de verschrikkelijke omstandigheden bij de marine:

*Toen in 1896 het fregatschip Johan Willem Friso – hetzelfde schip waarmee ik in 1894 mijn eerste reis naar Indië maakte – uit de Oost terugkwam met een doodzieke bemanning en meer dan honderd opvarenden direct in het hospitaal moesten worden opgenomen, waarvan enkelen zijn overleden, was de maat vol.*¹¹⁹

Aanleiding tot oprichting van de bond was volgens hem de volkomen verwaarlozing van de geestelijke, materiële en sociale belangen van het personeel, verergerd door een volstrekt verouderd stelsel van tucht en discipline. Hij noemde de zware straffen die commandanten bij het minste of geringste uitdeelden, de slechte hygiënische omstandigheden, het gebrek aan zoet water, slapen op het dek, ook bij slecht weer, zware arbeidsomstandigheden en bovenal de rechteloosheid.¹²⁰ Eenzelfde beeld komt naar voren in het boek van matroos Bernard Meyer *Voorwaarts en niet vergeten*. Als jong arbeiderskind geronseld, werd hij volwassen in een tijd waarin strijd gaande was voor lotsverbetering en kiesrecht. Net zoals zoveel anderen besloot hij lid te worden van de matrozenbond en de SDAP.¹²¹

Tegenwerking

Oprichter en eerste voorzitter van de Algemeene Bond van Nederlandsche Marinematrozen was matroos 1e klasse A.G.A. Verstegen. Na zijn werkzaamheden voor de matrozenbond zou hij van 1909 tot 1916 voor de SDAP zitting nemen in de gemeenteraad van Den Helder.¹²² Het kader van de bond schreef regelmatig artikelen voor het bondsblad *Het Anker*, stuurde ingezonden brieven naar het SDAP-blad *Het Volk* of naar het *Soerabaiasch-*

Handelsblad in Nederlands-Indië. De bond ondervond niet alleen veel tegenwerking van de militaire autoriteiten; ook de minister van Marine stelde zichzelf ten doel de marinebond te breken.¹²³ Zo verbood hij in 1902 *Het Anker*, waarop de bond voor korte tijd een ander blad uitgaf, *De Hamerhaai*.¹²⁴ De matrozenbond verzette zich tegen de aantasting van de rechten van arbeiders in uniform en maakte dan ook vanaf het begin deel uit van het Landelijk Comité voor Algemeen Kiesrecht. Door dit alles nam de repressie nog verder toe. Matrozen die noodgedwongen in burger op kiesrechtbetogingen met hun blad *Het Anker* colporteerden, kregen zware straffen.¹²⁵ Regelmatig belegde de bond 'ontwikkelingsavonden' met meestal sociaal-democratische sprekers over diverse onderwerpen.¹²⁶

Ten tijde van de spoorwegstakingen van 1903 nam de onrust op diverse schepen flink toe. In *Het Anker* schreef de stokersbond 'Goetgeluk' dat er een staking bij het marinepersoneel was uitgebroken, omdat het weigerde besmet werk over te nemen in een gasfabriek.¹²⁷ De afdeling Amsterdam van de bond besloot zelfs een steunverklaring aan te nemen. Bij een eventueel gewelddadig optreden zouden de matrozen zich solidair verklaren met de arbeiders.¹²⁸ Veertig matrozen van wie de autoriteiten de gezindheid niet vertrouwden, belandden in de cel.¹²⁹ Ironisch genoeg zou een deel van de ontslagen spoorwegstakers bij de marine in dienst treden als korporaalstoker. Met hun overstap namen zij vanzelfsprekend ook hun vakbondservaring mee.¹³⁰ Vanaf 1908 zou de bond, na fusie met de Algemene Mariniersbond en het overnemen van de stokersbond, omgedoopt worden tot de Bond voor Minder Marine-Personeel.¹³¹

Anarchistische oppositie

De anarchistische uitgever en boekhandelaar L. de Boer was verantwoordelijk voor de uitgave van *De Propagandist*, maandblad voor de Marinematrozen. Het eerste nummer verscheen in mei van waarschijnlijk het jaar 1903. Het is heel goed mogelijk dat de ex-spoorwegarbeiders, waarvan een deel syndicalistisch georiënteerd was en die in een fel conflict verwickeld waren met de SDAP over de oorzaken van de stakingsnederlaag, hierbij betrokken waren. Alleen van het eerste nummer is een exemplaar bewaard gebleven. Het blad beschouwde zich als de spreekbuis van de socialistische (juister is waarschijnlijk anarchistische) oppositie in de Algemeene Bond van Marinematrozen. Het nummer bevat onder meer antimilitaristische artikelen, overgenomen uit het anarchistische blad *De Vrije Socialist*. Bovendien maakte *De Propagandist* reclame voor de in 1903 gepubliceerde brochure *(Uit) het leven van een marinematroos* die een voorwoord zou bevatten van Domela Nieuwenhuis. Echter geen van de diverse exemplaren die bewaard gebleven zijn, kent een bijdrage van de anarchistische voorman.¹³²

SDAP en marinepersoneel

Sinds 1904 had de matrozenbond als administrateur een burger in dienst. Dat was de ex-matroos Andries Michels, die vanwege bondsactiviteiten uit dienst ontslagen was. Deze SDAP-er kon veel doen voor de bond, omdat hij niet wegens 'verregaande plichtsverzaking als militair' ontslagen kon worden, zoals de bondsbestuurders.¹³³ Naast de BVMMMP stond ook de Bond van Korporaals der Koninklijke Marine onder invloed van de SDAP. Leden van die bond schreven eveneens in *Het Anker*.¹³⁴ Verstegen en Michels gaven de klachten van het marinepersoneel door aan de SDAP-kamerleden Troelstra en Hugenholtz. Vooral Hugenholtz gold als een specialist als het ging om de marine. Hij bracht vele grieven over aan de minister van Marine. Ook de verschillende eisen van de bond stelde hij in de Kamer aan de orde, zoals betere beloning, voeding, rechtspositie, verzorging en meer vrijheid voor de bonden.¹³⁵ Zowel matrozenbond als SDAP namen stelling tegen (de dreiging met) legerinzet op Kattenburg tijdens de zeeliedenstaking van 1911.¹³⁶ De Bond voor Minder Marinepersoneel riep door middel van *Het Anker* op om de zeelieden te steunen.¹³⁷ Ter bescherming van de werkwil-ligen zette de regering soldaten en marechaussees in. Militairen bewaakten het gebouwtje van de marinebond en zelfs de bestuursleden mochten er niet in.¹³⁸ Op 6 juli kwam het tot een bloedige botsing tussen de soldaten en de bevolking. Daarna bleef het nog enkele dagen onrustig. Ook tijdens de door de SDAP georganiseerde kiesrechtmanifestatie op de tweede 'Rode Dinsdag' in 1912 dreigden de autoriteiten met legerinzet.¹³⁹

Toch bleef het opmerkelijk dat een partij die zei 'geen cent voor het leger, geen klink voor de vloot' te willen geven en het volkslegerideaal nastreefde, opkwam voor beroepsmilitairen. Dat was niet alleen bij de Marine, maar ook bij de Landmacht het geval. Het waren vooral de SDAP-kamerleden Ter Laan en Schaper die opkwamen voor de in Ons Belang en in Ons Aller Belang (Nederlands-Indië) georganiseerde onderofficieren. Zo zei Schaper bij de behandeling van de begroting op 22 december 1902 naar aanleiding van een discussie over een rekest ingediend door Ons Belang:

Hoe anti-militaristisch wij ook zijn, in gevallen als deze zal men moeten erkennen, dat de toestand voor de onderofficieren ongunstig is en verbetering behoeft. Nu hebben de onderofficieren aan de leden der Tweede Kamer een adres gezonden. Ik hoop dat de leden het ernstig zullen overwegen, want dan zullen zij toestemmen, dat de positie der onderofficieren wel enige verbetering behoeft. Echter is de feitelijke toestand nog aanmerkelijk slechter, dan oppervlakkig zou kunnen worden gemeend (...). Dat het moeilijk, soms onmogelijk is, kan blijken uit de som, besteed aan voeding van de soldaat (f 0,30 per dag) terwijl een infanterie-sergeant met vrouw en (gemiddeld drie) kinderen slechts over f 1,22 heeft te beschikken voor voeding van

het gezin niet alleen, maar ook voor kleding van vrouw en kinderen en onderwijs voor deze laatsten. Ik zou willen aanbevelen dat na een betrekkelijk gering aantal dienstjaren de man een traktement kreeg, waarvan hij met vrouw en kinderen behoorlijk kan leven.

Beide organisaties waren zeker niet socialistisch, maar de socialisten behoorden tot de weinigen die zich het lot van de onderofficieren aantrokken.¹⁴⁰ Daarom verweet het syndicalistische NAS, bij monde van Izak (Israel) Samson, de SDAP eens dat zij verhoging van traktement (loon) bepleitte voor 'beroepsmoordenaars van mindere rang'.¹⁴¹

Hoewel de matrozenbond niet was aangesloten bij het NVV, waren er wel duidelijke banden tussen bond en centrale. Al voor de oprichting van het NVV, spiegelde de matrozenbond zich aan de Diamantbewerkerbond (ANDB) die de kern zou vormen van het NVV. Zo stond in de *Handleiding voor bestuurders van de BVMMMP*:

*In wezen is de organisatie van het Mindere Marine Personeel vrijwel gelijk aan de burgervakbeweging. Hun mooie boek 'De geschiedenis van het Britsche Vakverenigingswezen', wat vertaald is door Henri Polak, de geniale Voorzitter van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerker Bond, heeft het echtpaar Webb, met de volgende zin aangevangen: 'Eene Vakvereniging, zooals wij de uitdrukking opvatten, is een voortdurend verbond van loonarbeiders, ten doel hebbende hunne arbeidsvoorwaarden te handhaven en te verbeteren.'*¹⁴²

Ook uit andere gebeurtenissen bleek de band met de sociaal-democratische vakbeweging. Zo hield ANDB-bestuurder Jan van Zutphen op 12 december 1898 voor een groot aantal matrozen te Den Helder een inleiding over 'Nut en noodzakelijkheid der Vakbeweging'. Meijer was daar goed over te spreken: 'Hij deed het zó goed, zó eenvoudig en algemeen menselijk, dat van die tijd af het ledental met sprongen omhoog ging.'¹⁴³

Bij de opening in 1914 van De Burcht, het vakbondsgedouw van de BVMMMP, hield Jan Oudegeest, voorzitter van het NVV, een toespraak waarin hij de BVMMMP bedankte voor de vele strijders die de bond had opgeleverd voor de arbeidersbeweging.¹⁴⁴

De invloed van de SDAP onder het marinepersoneel was vooral zo groot vanwege de slechte beloning en de extreme vrijheidsbeperkingen. Bovendien was het een erg ruw milieu, waar de confessionelen in het begin niet veel mogelijkheden zagen.¹⁴⁵ Toch was er van een formele aansluiting van de BVMMMP bij de moderne arbeidersbeweging nooit sprake geweest, waarschijnlijk om de bond niet verder in moeilijkheden te brengen.¹⁴⁶ Politiek op de kazerne en op de vloot brengen, was discutabel.

Onder druk van de Tweede Kamer beperkte de regering vanaf eind 1908 de passagiersregeling voor de in Indië verblijvende schepelingen. Verder drong de volksvertegenwoordiging aan op het stopzetten van de verstrekking van prophylactica tegen geslachtsziekten met als doel 'de moraliteit bij de marine' te verbeteren. Diverse groepen matrozen kregen geen nachtpermissie meer. Dit was de toestemming om, vrij van wacht zijnde, de gehele nacht buiten het schip of de inrichting waar zij geplaatst waren door te brengen.¹⁴⁷ De BVMP protesteerde hiertegen middels petitities. Verder reageerde hij onder het motto 'marineschepelingen wedstrijden niet en feesten niet' afwijzend op uitnodigingen voor dit soort activiteiten. Wanneer matrozen 'als dienst' aan wedstrijden moesten deelnemen, streefden zij naar een uitslag die niet beschouwd kon worden als reclame voor de marine. Vooral in Indië was het verzet vanwege de slechte leef- en werkomstandigheden sterk. De matrozenbond zou uiteindelijk de krachtmeting met de autoriteiten winnen. De passagiersregeling werd herzien.¹⁴⁸ Duidelijk vanaf nu was een verschil in werkwijze tussen het meer behoedzame bestuur in Den Helder en de radicale afdeling in Soerabaja. In Indië kwamen gevallen van sabotage voor die het hoofdbestuur in Den Helder afwees. Het kwam 25 Indische leden op een roeyement te staan.¹⁴⁹

De bondsleiding was er trots op dat ze een matigende invloed uitoefende op de leden. Als er in het buitenland ernstige ongeregelheden plaatsvonden, dan haastte de Nederlandse leiding zich altijd om uit te leggen dat zoiets dankzij de goede organisatie van het personeel in Nederland niet kon plaatsvinden.¹⁵⁰ Michels stelde dat wie actie voert voor verbetering van de positie van militairen, rekening dient te houden met de aparte militaire wetten en verordeningen. Daarbij beriep hij zich op zijn partijgenoot Franc van der Goes die in 1910 naar aanleiding van verschillende *Telegraaf*-artikelen van het Liberale Unie-lid L.W.J.K. Thomson schreef 'dat de militaire vakvereniging van de strijdmiddelen der burgerorganisaties niet alle kan gebruiken'.¹⁵¹

In mei 1914 vatte Michels ten behoeve van de SDAP-leiding de grieven van de Bond voor Minder Marine-Personeel als volgt samen:

- a) *Het te lage tractement en in verband hiermee verplichte contributie weduwen en weezenfonds*
- b) *Nog steeds onvoldoende voeding*
- c) *Slechte rechtspositie*
- d) *Hinderlijke voogdij*
- e) *Onvoldoende comfort en verpleging.*¹⁵²

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog wist de bond ruim tweederde van alle manschappen te organiseren, dat wil zeggen zo'n 3.000 man.¹⁵³

5.5. *Opvattingen en dilemma's*

De socialisten zagen met betrekking tot activiteiten onder dienstplichtigen vooral een belangrijke rol weggelegd voor het jeugdwerk. Dat gold zeker in perioden van vrede. Op internationaal vlak maakte de Tweede Internationale hier afspraken over. De positie van de jongerenorganisatie binnen de beweging was echter niet gemakkelijk. Van autonome organisaties was veelal geen sprake. Enerzijds kwam de socialistische beweging op voor de opbouw van jongerenorganisaties, anderzijds werden die organisaties angstvallig in de gaten gehouden. De jongeren stonden over het algemeen meer open voor de ideeën van de radicalere stromingen in de beweging. De socialisten vreesden deze radicalisering die een verdere geleidelijke uitbouw van de beweging en het partijapparaat in de weg zou kunnen staan.

Afgezien van een kleine minderheid van tolstojanen, waren de socialisten meestal niet pacifistisch. Er was een noodzaak de eigen organisaties en bijeenkomsten te beschermen tegen geweld en intimidatie door conservatieven en politie. Bovendien gingen de autoriteiten ertoe over om als tegenwicht rechtse, antisocialistische bladen en organisaties te stimuleren.

Socialisten wilden voorkomen dat het leger ingezet zou worden bij stakingen of anderszins om de openbare, d.w.z. de kapitalistische, orde te bewaren. Bovendien kon vanuit de 'arbeiders in het soldatenpak' solidariteit in de vorm van onder meer financiële steun georganiseerd worden.

Het leven in de kazerne of bij de marine was voor de socialisten een 'geestelijke kneveling'. Het soldatenbestaan was zwaar en stelde de militair bloot aan moreel slechte invloeden. Daarbij was het niet eenvoudig om de soldaat in contact te brengen (of te houden) met socialistische ideeën, voor zover hij daar nog interesse in zou hebben. Het opheffen van de scheiding tussen kazerne en maatschappij, of zoals dat tegenwoordig heet, de vermaatschappelijking van het leger, was voor de meeste socialisten, anarchisten uitgezonderd, dan ook een grote prioriteit. Dat had ook een keerzijde: het binnendringen van opvattingen uit het leger in de maatschappij en daarmee ook in de sociaal-democratie. Vanuit hun eigen professie bemoeiden officieren zich met de politiek. Zij deden voorstellen om de jeugd voor te bereiden op de dienstplicht door het geven van gymnastiekonderwijs. Voor zover de militairen de ideeën van het volksleger aanhingen, was dat vooral bedoeld om het leger beter te motiveren. Datzelfde gold voor de inductie van de militaire dienstplicht waarmee een groter aantal mannen

onder de wapenen kwam tegen, volgens sommigen, lagere kosten. Hiermee konden meer mannen dan voorheen bekend gemaakt worden met trouw aan het wettig gezag, eerbied voor de hiërarchie, eerbied voor stiptheid en discipline en patriottisme. Gegoede burgerij en officierskorps streden zij aan zij om het behoud van het negentiende-eeuwse waarden- en normenpatroon. Het leger was niet alleen het 'bewapende volk', maar ook 'school van de natie'.¹⁵⁴

Bij het soldatenwerk konden niet-militairen, leden van de socialistische, politieke en vakorganisaties, een belangrijke ondersteunende rol spelen. Wat voor militairen verboden was, kon door hen gedaan worden, zoals het organiseren van vergaderingen ter verhoging van de culturele ontwikkeling van de soldaat en het verspreiden van socialistische en antimilitaristische pamfletten. De militairen zelf dienden in het leger de nodige informatie te verzamelen, waarmee de burgers weer aan de slag konden om campagnes te voeren. De soldaat moest zorgvuldig te werk gaan, opdat hij niet betrapt en gestraft zou worden. Maar ook voor burgers was dit niet geheel zonder risico's.

Als het erop aankwam, moesten de soldaten van de verschillende legers de kant van het volk kiezen door de (massale) militaire dienstweigering. Militaire vaardigheden als het omgaan met wapens konden zij onder revolutionaire omstandigheden en stakingen aanwenden om 'de juiste kant op te schieten'.

De socialisten kwamen op voor het volksleger oftewel de volkswapening. Het staande leger met zijn reactionaire officierenkaste wezen zij af. In plaats daarvan streefde de socialistische beweging naar de invoering van de algemene dienstplicht voor mannen. Zo'n leger zou ongeschikt zijn voor aanvalsoorlogen of voor operaties buiten het eigen grondgebied (koloniën), maar zou adequaat zijn bij de verdediging van het eigen grondgebied. Dit raakte ook meteen een kwestie die de Internationale nooit goed ophelderde: de sociaal-democraten gingen uit van het recht op zelfbeschikking der volkeren met daarbij inbegrepen het recht op zelfverdediging. Maar waar eindigt de zelfverdediging en waar begint de aanvalsoorlog?

Een van de belangrijkste conflicten tussen de sociaal-democratie en het anarchisme was de deelname aan verkiezingen. Anarchisten wezen deze uit principe af, terwijl de sociaal-democraten van mening waren dat ook dit podium gebruikt moest worden om de positie en de belangen van de arbeidende bevolking te verbeteren. De eis van het volksleger was voor de sociaal-democratie verbonden met het streven naar een volwaardig burgerschap met alle rechten en ook plichten die daar bij hoorden. Sommige vrouwelijke socialisten waren dan ook van mening dat vrouwen om die reden niet van de dienstplicht uitgesloten zouden mogen worden. In

principe stonden alle socialisten op het standpunt van het antimilitarisme en algehele ontwapening. Maar, zo was de gedachte, zolang het nog niet zover was en het kapitalisme nog niet vervangen was door een socialistische maatschappij, diende de beweging op te komen voor het volksleger. Juist vanwege dit sociaal-democratische dilemma wezen de anarchisten en syndicalisten het volksleger af. Zij wilden niet bewerkstelligen dat de soldaten en matrozen 'schik in hun baantje' zouden krijgen. De anarchisten hadden geen enkel begrip voor de 'beroepsmoordenaars van mindere rang'. De sociaal-democraten kwamen in hun publicaties en in het parlement op voor eisen als:

- Afschaffing apart militair straf- en tuchtrecht.
- Verlaging militieplichten (lengte dienstplicht en de herhalings oefeningen).
- Tegen uitbreiding en versterking van leger en vloot, omdat de arbeidersklasse en kleine boeren de bewapeningsuitgaven uiteindelijk in de vorm van belastingen opbrachten.
- Kiesrecht voor militairen. Zo maakte de matrozenbond deel uit van het kiesrechtcomité.

Daarbij stelden zij tevens eisen die meer vakbondachtig van karakter waren:

- Hogere vergoedingen voor de gezinnen.
- Betere beloning.
- Bestrijding van de afstomping, verhoging van het culturele en morele peil van de militairen.
- Betere rechtspositie voor het beroepspersoneel.
- Vakbondsvrijheid.

De verschillende arbeidersorganisaties als sociaal-democratische partijen en vakbonden, beschouwden de soldaat als arbeider in uniform. Daarom kwamen SDAP-parlementariërs als Hugenholtz, Troelstra, Ter Laan en Schaper in de Tweede Kamer op voor de belangen van soldaten, matrozen en onderofficieren. Maar de hervormingen die bij voldoende parlementaire steun zouden kunnen leiden tot nationale varianten van het volksleger, deden tegelijkertijd het internationale aspect verder naar de achtergrond verdwijnen. Dus zonder het te willen konden de voorgestelde verbeteringen leiden tot een meer gemotiveerd leger. Het was daarmee niet langer aannemelijk dat een volksleger ongeschikt was voor het voeren van offensieve oorlogen.

Officieel zouden de verschillende organisaties van militairen toch los blijven staan van de socialistische organisaties. Er bestond angst voor repressie. SDAP en NVV waren bijvoorbeeld bang om de matrozenbond verder in moeilijkheden te brengen. Als belangenorganisatie had de bond het al niet gemakkelijk, maar beschuldigd worden van het brengen van de politiek binnen de kazerne of op de vloot zou fnuikend geweest zijn. De sociaal-democratische partij en de vakbeweging moesten en wilden rekening houden met de aparte militaire wetten en verordeningen. Dit was niet alleen in Nederland maar ook in Duitsland het geval, waar het grote voorbeeld van de SPD altijd vermeed om op te roepen tot militaire ongehoorzaamheid en om buiten de wet te treden. Net zoals de Duitse zusterorganisatie speculeerde de partij op de groei van de arbeidersklasse en haar organisaties. Hierdoor zouden meer en meer politieke rechten binnengehaald kunnen worden. Door de gestadige groei van de maatschappelijke invloed van de sociaal-democratie zou ook het leger meer en meer gaan bestaan uit soldaten met linkse opvattingen. Met andere woorden: door een voorzichtig opereren in het leger en in de parlamentsbanken zou het leger vanzelf 'rood' worden.

Hoewel alle socialistische stromingen in die periode nog formeel op het internationale antimilitaristische standpunt stonden, bleken er uiteenlopende opvattingen te bestaan over hoe dat te bereiken. Enerzijds was daar de compromisloze getuigenispolitiek van vooral de anarchisten. Consequent antimilitaristisch, maar veelal niet in staat om werkelijk invloed te hebben op de soldaten, laat staan hen te organiseren. Hun oproepen tot de algemene werk- en dienstweigering zagen velen in de internationale socialistische beweging niet als haalbaar.

Anderzijds waren daar de sociaal-democraten georganiseerd in de SDAP die een grotere invloed hadden en vrij hoge verwachtingen koesterden van electorale groei en (parlementaire) hervormingen. De interpretatie van het gewenste volksleger, de overeenkomsten met de liberalen hierbij, de voortschrijdende acceptatie van de landsverdediging, dit alles zorgde voor een verschuiving naar gematigdere standpunten. In tegenstelling tot de anarchisten speelde de SDAP wel een rol in het organiseren van militairen bij leger en vloot. Die organisaties stonden formeel los van de SDAP en het NVV, maar werden daar zeker sterk door beïnvloed. Bovendien was de SDAP in staat om de door haar veroverde parlementaire posities aan te wenden voor de belangen van het defensiepersoneel.

Bij het terugblikken op de ideeën van de verschillende stromingen socialisten stuiten we op een aantal dilemma's. Het gaat hierbij om kwesties, die niet altijd even makkelijk te scheiden zijn. Wel of geen geweld; hervormingen versus revolutie; wel of geen verdediging van het nationale grondgebied;

moeten socialisten opkomen voor het volksleger en hoe verhoudt zich dat dan tot het uitgangspunt van ontwapening en internationalisme; in hoeverre moet de jeugdbeweging de vrije hand krijgen om activiteiten te organiseren; moet om soldatenwerk te kunnen doen rekening gehouden worden met de aparte militaire wetten en verordeningen of niet en gaat het juist om ontmaskering van het verfoeilijke militarisme; komen socialisten ook op voor de belangen van beroepssoldaten en -matrozen of is het motto dat ze 'geen schik in hun baantje' moeten krijgen; en tenslotte: in hoeverre is er sprake van vermaatschappelijking van de krijgsmacht en niet van een militarisering van de burgermaatschappij? Het waren allemaal zaken waar de socialistische beweging in brede zin mee worstelde en waar de diverse te onderscheiden stromingen zo hun eigen opvattingen over hadden. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren deze kwesties niet opgelost. Op Europees vlak bleek de meerderheid van de nationale leidingen van de sociaal-democratie in te stemmen met datgene wat menig aangenomen resolutie op congressen van de Tweede Internationale afwees. Ook in het neutrale Nederland zouden met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de verschillende ideeën en werkwijzen van de socialisten op de proef gesteld worden.

Noten

1. M. Howard, *Soldiers and Governments*, p. 15-16.
2. *Wat is een Volksleger? Een beknopte studie van de Anti-Militairistische Propaganda-Vereeniging*, p. 1 en 2. Zie ook over de 'algemene weerplicht' de programma's van de SDV (1882) en SDAP (1895) in: B. Tromp, *Het sociaal-democratische programma*, p. 494 en 498.
3. W. Bevaart, *De Nederlandse defensie (1839-1874)*, p. 547.
4. W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, p. 338 en 355.
5. De Sociaal-Democratische Studieclub deed in 1898 een onderzoek naar de houding van de sociaal-democratie t.a.v. militarisme. Bij de archiefstukken in het IISG bevindt zich een lijstje met publicaties over volksbewapening afkomstig van K. ter Laan, Archief SDSC, 229. Verder is interessant de brochure *Waarom Volkswapening. Het vraagstuk van de naaste toekomst voor iedere staatsburger*, van de SDAP-er C. van der Pol. De brochure is aanwezig in het Legermuseum te Delft. Zie ook: *Wat is een Volksleger? Een beknopte studie van de Anti-Militairistische Propaganda-Vereeniging*.
6. Zie hiervoor bijvoorbeeld de ideeën van J.T.T.C. van Dam van Isselt, die hoewel partijloos toch behoorde tot de links-liberale richting. H. Amersfoort, 'Onze weermacht wordt gesloopt door den kadernood', in: *De reserve-officier*, 6 (1992), p. 47-50.
7. L.W.J.K. Thomson, *Leger-Psyche en legersamenstelling*, p. 7. Deze kapitein had voordat hij in 1905 in de Kamer kwam als officier de Atjeh-oorlog en als militair attaché

- de Boerenoorlog meegemaakt. Hij schreef veel over zijn legeropvattingen in *De Militaire Gids*, waarvan hij hoofdredacteur was en in *De Avondpost*. Hij was voorstander van een volksleger, gebaseerd op algemene dienstplicht en geleid door voornamelijk dienstplichtig kader. W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, p. 344-345.
8. W.E. van Dam van Isselt, *Een Nederlandsch Volksleger*, p. 2. Zie ook: R.P.F. Bijkerk, 'Naar een gewapend volk? Het defensiebeleid van de Vrijzinnig-Democratische Bond bij het aantreden van het kabinet-De Meester (1905-1908)', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, deel 9, 1986.
 9. W.E. van Dam van Isselt, *Een Nederlandsch Volksleger*, p. 9 en 50.
 10. W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, p. 356.
 11. H. Amersfoort, *Dienstplicht, draagvlak en democratie*, p. 14-16.
 12. B. van Dongen, *Revolutie of integratie*, p. 103 en 105 en zie: J. Schwartzmantel, *Socialism and the idea of the nation*.
 13. K. Ter Laan, *Tegen het Nederlandsche militarisme*, p. 11.
 14. K. Liebknecht, *Militarismus und Anti-Militarismus*, p. 77-84. De latere SDAP-voorman H.B. Wiardi Beckman merkte in zijn proefschrift *Het syndicalisme in Frankrijk* (p. 217) op dat het *Manuel du Soldat* in zekere zin opriep tot het neerschieten van officieren.
 15. B. Stemerding, Toespraak op opheffingscongres van de Vereniging Van Dienstplichtige Militairen, 14 september 1996.
 16. J. Jaurès, *l'Armée nouvelle*. Zie ook het hoofdstuk 'De organisatie der gewapende natie', in: Ch. Rappoport, *Jean Jaurès*, p. 230-247.
 17. *De Nieuwe Tijd* 1912, p. 153. Ook de Duitse revolutionaire Rosa Luxemburg was zeer kritisch over het boek van Jaurès en meende dat pas na een revolutie een dergelijke volkswapening mogelijk was. Zie hiervoor haar bespreking van *l'Armée nouvelle* in de *Leipziger Volkszeitung* van 9-6-1911, in: Rosa Luxemburg, *Gesammelte Werke*, band 2, p. 529.
 18. Zie G. Mak: "Aux armes... citoyennes!" Het debat over vrouwen, dienstplicht en burgerschap in Frankrijk aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, nr. 15, *Sekse en oorlog*, p. 85-91. Zie verder over Pelletier: F. Gordon, *The integral feminist: Madaleine Pelletier 1874-1939* en C. Sowerwine en C. Maignain, *Madaleine Pelletier, une féministe dans l'arène politique*.
 19. M. Pelletier, *Mémoires d'une féministe*, p. 47-48. Geschreven vlak na de Eerste Wereldoorlog.
 20. *Ibid.*, p. 43.
 21. A. Bebel schreef *Nicht stehendes Heer, sondern Volkswehr*, en *Für Volkswehr, gegen Militarismus. Eine Buchbesprechung und Abwehr*.
 22. F. Engels, 'Brief an das Organisationskomitee des internationalen Festes in Paris', *Der Sozialdemokrat*, 11-3-1887, Marx en Engels, *Werke*, 21, p. 344-345.
 23. J. Braunthal, *Geschichte der Internationale*, band 1, p. 334-335. 'Verhandlungen des Reichstags. Stenographische Berichte. 9. Legislaturperiode, 5. Session. Band II', p. 1120 f, noot 1, in: M. v.d. Linden, *International Review of Social History*, 1988, p. 285. 'The national integration of European Working Classes (1871-1914)'.
 24. K. Liebknecht, *Militarismus und Antimilitarismus*, p. 122. In 1903 gaf de SPD het *Handbuch für Sozialdemokratische Wähler* uit.

25. Uitgangspunt hierbij was dat iedereen in zijn eigen gebied een bijdrage dient te leveren aan de nationale verdediging, gebaseerd op het militie-systeem. Belangrijke inspiratie was het zogenaamde Zwitserse model. Iedereen zou zijn wapen thuis kunnen bewaren. Kinderen zouden o.a. door sportlessen voorbereid moeten worden op hun taak. Verder stelde Jaurès voor dat de arbeidersorganisaties ook een zekere mate van zeggenschap krijgen bij de selectie van de (onder)officieren. Tot slot verwees hij naar het belang van internationale arbitrage bij (dreiging met) militaire conflicten.
26. T. Geurtsen, *Een geschiedenis van verloren illusies*, p. 214. Deze uitspraak viel onder meer op te tekenen uit de mond van Wijnkoop (A.J. Koejemans, *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme*, p. 156) en was oorspronkelijk afkomstig van Franc v.d. Goes. In 1903 kreeg deze een maand gevangenisstraf, omdat hij op een openbare bijeenkomst tijdens de spoorwegstakingen soldaten zou hebben opgeruid met een vergelijkbare uitspraak: *Als er geschoten wordt, zeggen wij niet: schiet niet, maar: schiet in de goede richting*. (Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed* Deel II, p. 9). Zie ook: H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, p. 671.
27. Zo luidde samengevat een resolutie aangenomen op het internationale congres in Parijs in 1889. De resolutie staat afgedrukt in J. Engels, *De socialisten en de oorlog*, p. 22. H. Roland Holst was het overigens oneens met het propageren van het Zwitserse volksleger. De sociaal-democraten daar ageerden net als elders tegen de 'militaristische geest' en ook hier ondervonden de geestverwanten tegenwerking bij hun anti-militaristische propaganda. 'Volksleger of ontwapening', *De Nieuwe Tijd*, maart 1903.
28. J. Engels, *Zestig jaar socialistische beweging*, p. 18. Opvallend is dat ook veel vrouwen in de SDAP positie kozen tegen de goedkeuring door de SDAP-kamerfractie in 1914 van de mobilisatiekredieten. De Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs organiseerde regelmatig vredesactiviteiten. Daarbij verweet de partijleiding de bond niet zelden af te wijken van de officiële partijlijn. U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet*, p. 57.
29. L. Eijkelkamp, *De geweldsdiscussie in de periode 1875-1925 en de bijzondere positie daarin van Henriëtte Roland Holst*, p. 46.
30. *De Wapens Neder*, november 1904.
31. J. Braunthal, *Geschiede der Internationale*, band I, p. 331 en 334.
32. W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, Deel I, p. 337.
33. H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, p. 673.
34. *De Sociaal-Democraat*, 19-1-1898.
35. B. van Dongen, *Revolutie of integratie*, p. 116-117. Afdeling 6 van de SDAP-afdeling Amsterdam keurde deze uittaling van Troelstra af. IISG, Archief SDAP, 2565A.
36. Brief SDAP-afdeling Kampen secretariaat SDAP, 29-4-1906, IISG, Archief SDAP, 2563.
37. T. Geurtsen, *Een geschiedenis van verloren illusies*, p. 44.
38. W.I. Lenin, *Keuze uit zijn werken*, Deel I, 'Het Internationaal socialistencongres te Stuttgart', p. 338.
39. J. Engels, *De socialisten en de oorlog*, p. 7-11.
40. Zie bijvoorbeeld: P.D. 't Hart, *Stakers en onruststokers in de Domstad*, p. 83.
41. G.F. Lindeijer, 'Uit de socialistische jongeliedenbeweging 1888-1900', in: *De Socialistische Gids* 1927, p. 68-69. Lindeijer was de laatste secretaris van de Socialistische Jongeliedenbond.

42. B. Dankbaar, 'Historisch onderzoek, anti-militarisme en soldatenbeweging', in: *Geschiedenis en Bevrijding*, p. 117.
43. Tijdens de lotingsdagen trokken de dienstplichtigen een lot of nummer, waarmee ze wel of niet in aanmerking kwamen voor de krijgsmilitaire dienst. J. Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, p. 213. J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde en gezagsprobleem 1880-1888*, p. 29-30. In het sociaal-democratische blad *Recht voor Allen* stonden regelmatig antimilitaristische artikelen gericht op soldaten. Verder plaatste het blad waarschuwingen tegen het dienst nemen in het Nederlandsch-Indische leger (21-8-1886), 'Een woord van menschenplicht aan mijn mede-lotelingen.' (19-1-1887), over het ontslag van een marinematroos, omdat hij zich socialistische geschriften liet opsturen (19-12-1887) en een socialistische onderofficier van de schutterij die uit solidariteit met de vrijlating van Domela Nieuwenhuis een rood lintje in zijn knoopsgat gestoken had, werd ontslagen (23-12-1887).
44. G.F. Lindeijer, 'Uit de socialistische jongeliedenbeweging 1888-1900', in: *De Socialistische Gids*, 1927, p. 67.
45. G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, p. 26-28.
46. L.H.A. Drabbe, *Het dappere Hollandsche leger*, p. 53. Zijn vader heette J. Drabbe.
47. Het vak van ingenieur stond vroeger voor een groot deel in het teken van vestingsbouw, genie en artillerie. Zie hiervoor: H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de Negentiende Eeuw. Een streven naar Erkenning en Macht*.
48. S.H. Stoffel, *Kazernetoestanden*, p. 6.
49. *Ibid.*, p. 42.
50. *Ibid.*, p. 3.
51. G.F. Lindeijer, 'Uit de socialistische jongeliedenbeweging 1888-1900', in: *De Socialistische Gids*, 1927, p. 65-66.
52. Travailleur (T. Luitjes), *Mijn dienstitijd als milicien*, p. 33. Zie ook: J. Houkes, *Travailleur*. Luitjes zou later anarchist en tolstojaan worden. Deze religieusanarchistische richting verdedigde het 'niet-weerstaan van den boze' en putte veel uit de 'Bergrede' in het Evangelie. Beroemd was de publicatie van Tolstoj: *Het Koninkrijk Gods is binnen in U*. De geweldloosheid moest ook toegepast worden tijdens de revolutie: de middelen, zo heette het, moesten in overeenstemming zijn met het doel.
53. Travailleur, *Mijn dienstitijd als milicien*, p. 49. *Soldaatje spelen* is alleen bekend uit een advertentie in *Recht voor Allen*, 1890. *Soldaten schetsen en schetsjes* bevat de militaire brieven, andere schetsen en losse stukken die eerder in *Recht voor Allen* verschenen. Alleen bekend uit een advertentie in *De Arbeider*, 1893. Jan Koenraad van der Veer zou in augustus 1896 schuttersdienst weigeren. Hij was op dat moment redacteur van *De Toekomst*, het socialistische weekblad voor Zeeland en West-Brabant. Na aanvankelijk vrij-socialistische opvattingen gekoesterd te hebben, was hij inmiddels onder invloed geraakt van de ideeën van de Russische christenanarchist L.N. Tolstoj. Door zijn 'lijdelijk verzet' zou Van der Veer de eerste politieke dienstweigeraar in Nederland worden. In reactie hierop publiceerde Tolstoj het vlugschrift *Het einde nadert!*. Nog weer later zou Van der Veer breken met het tolstojanisme. Hij werd in 1903 correspondent van *De Telegraaf* en was tijdens de Eerste Wereldoorlog een fervent verdediger van de oorlog tegen Duitsland. H. Ariëns, L. Berentsen en F. Hermans, *Religieus anarchisme in Nederland*, p. 12 en P. Meertens, *In het voetspoor van Henriëtte Roland Holst*, p. 117.

54. J. Braunthal, *Geschiede der Internationale*, band I, p. 334.
55. Verslag 7de Congres SDAP in 1901 te Utrecht, IISG, p. 13 en 35.
56. E. Ety, *Henriëtte Roland Holst 1869-1952, Liefde is heel het leven niet*, p. 121.
57. *De Nieuwe Tijd*, 1902, p. 584-585.
58. *De Nieuwe Tijd*, 1902, p. 798.
59. *De Nieuwe Tijd*, 1902 p. 799.
60. *Het militarisme*, uitgave van De Zaaier, p. 7.
61. G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, p. 57-65.
62. Van oorsprong was de IAMV een internationale organisatie, maar eigenlijk kwam de vereniging alleen in Nederland van de grond.
63. *Hoerah voor de Koninklijke Marine (een waarschuwing aan ouders en opvoeders), Nederland Insolvent*. De IAMV bracht ook spotprenten uit zoals, 'Militieplannen voor Nederlandsch-Indië', die is afgedrukt in: *25 Jaar Oorlog aan den oorlog*, p. 30-33 en *De Nederlandsche Regeering als zielverkoopster (Een protest tegen de werving bij marine en leger)*.
64. *De Wapens Neder*, maart 1903. Dit was ten tijde van de spoorwegstakingen van 1903, waarbij de autoriteiten het leger inzetten om de staking te breken. Domela Nieuwenhuis zag in die periode een belangrijke rol weggelegd voor de vriendin van de soldaat: 'Als het meisje eenmaal tot den jongeling zegt: wat bemoei je je met dat gezanik – dan is het uit.' *De Vrije Socialist*, 7-2-1903.
65. *Soldatenalmanak*, editie 1906.
66. G. Heijmans/A. Koster, *De IAMV van 1904-1921*, p. 112.
67. *Wat de Rode Internationale wil!*
68. G. Rijnders, *ABC van het Anti-Militarisme. Aan mijn broeders in den soldatenrok en blauwen kiel*, p. 28.
69. J.N. Bruijn, 'Militaire bonden in verband met de artikelen 8 en 9 der Grondwet en de bepalingen der Wet op het recht van vereeniging en vergadering', in: *Militaire Spectator* 1911, p. 196-206. Zie verder ook de discussie over maatregelen tegen de Bond van Nederlandsche marine-matrozen en de Bond van mariniers in het 'Voorloopig verslag van de marinebegrooting voor het dienstjaar 1902' in: *Marineblad 1901/1902*, p. 79-100 en de brochure *Algemeen Kiesrecht en Revolutiegeest* van de generaal en staatsraad C.C. den Beer Poortugael waarin hij sterk ageerde tegen militaire bonden.
70. NA, Archief MvJ, Geheime Verbalen, 2.09.05, inv. nr. 6480, 30/31.
71. B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland (1894)*, p. 539 en 600-601. Overigens wordt in hetzelfde boek op pagina 471 nog wel gesproken over de oprichting van een socialistische schuttersbond in 1887. Dit zou 'De Voorpost' geweest kunnen zijn, maar het kan ook gegaan zijn om het Weerbaarheidskorps, waarvan *Recht voor Allen* in de tachtiger jaren van de negentiende eeuw een uitnodiging voor een vergadering afdruckte. *Hop, hop, hop, hangt de socialisten op!*, samengesteld door L. de Vries, p. 166.
72. *Recht voor Allen*, 15-10-1890.
73. *De Klok*, 22-8-1891 en *Recht voor Allen*, 15/16-8-1891.
74. *Recht voor Allen*, 26-1 en 26-2-1892.
75. NA, MvJ, Geheime Verbalen, 2.09.05, inv. nr. 6480, 30/31, 6, 10 en inv. nr. 6481, 15 en 8a.

76. J. Engels, *De socialisten en de oorlog*, p. 27-28.
77. B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (1894), p. 682.
78. P. van Horssen en D. Rietveld, *De S.D.B. Organisatie en ledenaanhang*, p. 40.
79. B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (1894), p. 539, J. Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, p. 214, J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde en gezagsprobleem 1880-1888*, p. 30 en 37.
80. W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding*, deel 2, p. 340.
81. J.H. Schaper, *Een halve eeuw van strijd. Herinneringen. Deel I*, p. 49.
82. *Ibid.*, p. 61.
83. *Friesch Volksblad*, 10-7-1892 en *De Klok*, 2-7-1892.
84. *Friesch Volksblad*, 24-7-1892.
85. J. Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, p. 215 en *De Toekomst*, 18-8-1894. De door H.J.H. van Engen opgerichte afdeling Vlissingen telde aanvankelijk 14 leden. De op dat moment daar woonachtige J.K. van der Veer was hier eveneens bij betrokken.
86. De schutterij was een gewapende burgerwacht. *Oorlog of Vrede, orgaan van den Sociaal-Democratischen Militairenbond*, nr. 4, 15-12-1894, aanwezig in het IISG. J. Blinxma leidde de redactie en H.J. Scheulderman (lid van de Centrale Raad van de Sociaal-Democratische Bond) beheerde de administratie. Beiden uit Amsterdam.
87. Zo nam het hiervoor genoemde exemplaar van *Oorlog of Vrede* uit 1894 een ingezonden brief op van Sj. A. v.d. Heide die er op aandrang om de Militairenbond en de SDJB samen te laten gaan. Dit vanwege de grote overeenkomsten tussen beide organisaties en de grote financiële en organisatorische problemen, onder meer door de veel voorkomende overplaatsingen. G.F. Lindeijer, 'Uit de socialistische jongeliedenbeweging 1888-1900', in: *De Socialistische Gids*, 1927, p. 65.
88. F. Domela Nieuwenhuis, *De militaire dienstweigering*. Het congres in Zürich nam het voorstel van Domela Nieuwenhuis niet aan. De belangrijkste bezwaren kwamen van de Duitse sociaal-democraten en de Rus G. Plechanov. Hun argument luidde, dat een staking van arbeiders en militairen een democratisch land weerloos maakt tegenover een absolutistisch geregeerd land. Men achtte de kans klein dat de staking overslaat naar andere landen, waar de arbeidersbeweging nog nauwelijks georganiseerd is. M. Bürgi, *Die Anfänge der Zweiten Internationale*, p. 577-579.
89. F. Domela Nieuwenhuis, *De militaire dienstweigering*, p. 14.
90. F. Domela Nieuwenhuis, *Wat beteekent de militaire dienstweigering*, p. 2.
91. Zie hiervoor: A.C.J. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903*, p. 329-330, 351-352, 355-359, 370, 389 en 529.
92. Het leger zelf beschikte niet over voldoende personeel om een minimum aan spoorwegtransport gaande te houden. De genie kon de spoorwegen wel vernielen, maar niet exploiteren. Er gingen stemmen op om de spoorwegarbeiders als geheel in te delen bij de reserve der landmacht en in oorlogstijd onder militair bevel te stellen. Zover kwam het niet, wel zou er nu overleg starten tussen regering, leger en de particuliere spoorwegmaatschappijen om in alle gevallen een minimum aan vervoer te garanderen. Er kwam een spoorwegbrigade bij de genie en de regering kreeg het recht te allen tijde materiaal van de spoorwegmaatschappijen te vorderen. W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, p. 300-301. Zie ook: R.A. Preston, *Men in arms*, p. 262.
93. H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, p. 157.

94. *Buiten de perken*, no. 31, juli 1963, p. 22.
95. K. Liebknecht, *Militarismus und Antimilitarismus. unter besonderer Berücksichtigung der Internationalen Jugendbewegung*, p. 92. Op een presentielijst van een vergadering van arbeidersorganisaties op 20 februari 1903 ten tijde van de spoorwegstaking staan tevens vertegenwoordigers vermeld van de miliciensbond, de matrozenbond en de militaire kleermakers, J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, deel 1, p. 378-381.
96. *De Miliciens*, nr. 1, januari 1904. Onbekend is wie hier precies het initiatief toe namen.
97. IISG, Archief SDSC, 158.
98. M. Campfens geeft in haar bijdrage over de SDSC voor *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging*, p. 172-190, een indruk van dat onderzoek: *Vijftien vragen werden gesteld over o.m. persoonlijke gegevens, de geldelijke nadelen, werkloosheid na de oefeningen, vergoedingen van rijk en van patroons, en over de oefeningen zelf, o.m. het schieten met scherp, de huisvesting, kost, het kampleven, de behandeling. Ongeveer 460 miliciens vulden de vragenlijsten, die alle bewaard gebleven zijn, in.* Zij baseert zich daarbij op het IISG, Archief Sociaal-Democratische Studieclub, 157-167.
99. Gerard van het Reve schrijft in *Mijn rode jaren* (p. 83-84) hoe hij tijdens zijn diensttijd een klacht schreef aan het blad van de onderofficierenbond. Klaas ter Laan zou daar volgens hem redacteur van geweest zijn. Dit was echter niet het geval. Zie verder voor Ter Laan: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, Deel 1, p. 65-67. Van de Kieft zou zich gedurende hele Eerste Wereldoorlog aan de linkerkant van de SDAP manifesteren. Hij was ook lid van het Revolutionair Socialistisch Verbond en verspreidde het dienstweigermanifest.
100. In *De Miliciens* nr. 3 wordt verslag gedaan van het congres van 1903. De bond had toen 17 afdelingen en ongeveer 800 leden. In 1904 had ze 1200 leden en 29 afdelingen.
101. *De Miliciens*, nr. 10, oktober 1904, speciaal congresnummer.
102. *De Miliciens*, nr. 1, september 1903.
103. *De Miliciens*, nr. 5, mei 1909.
104. *Rapport der Commissie uit het Hoofdbestuur van den Landelijken Bond van Miliciens, Oud-Miliciens, Reservisten, en Landweermannen, tot ondersteuning van de gezinnen der gedooden en gewonden Landweermannen en Miliciens, door de bliksem getroffen op den 22sten Juni 1906, in het Militair Tentenkamp bij Zeist.*
105. Het adviesbureau adverteerde in de diverse nummers van *De Miliciens*.
106. *De Miliciens*, nr. 1. Over de dienstitijd van Luteraan zie: D. Bos, *Vele woningen, maar nergens een thuis*, p. 9. Hij werd als loteling van de lichte 1898 ingedeeld bij het Regiment Grenadiers en Jagers te Den Haag. Hij ontmoette maar twee socialistische medestanders in het leger, verder veel weerstand bij de onderofficieren. Bij de traditionele herdenking van de Parijse Commune sprak Franc van der Goes in Den Haag. Luteraan ging hier in uniform heen, niet zozeer bij wijze van demonstratie maar omdat hij geen burgerkleding meer had. Bij zijn botsingen met de korporaals en sergeanten gaf hij meermalen blijk een uitputtende kennis te hebben van de reglementen, wat hem beschermde maar tegelijkertijd blootstelde aan de wraakzucht van zijn meerderen.

107. E. van Everdingen, *Marine-Toestanden, ervaringen uit het marineleven, ter overweging opgedragen aan alle ouders en opvoeders der jeugd*. Voor deze laatste brochure schreef mevrouw S. Troelstra het voorwoord. Naar aanleiding van het SDAP-congres van 1901 dat de 'organisatie der jeugd' behandelde, wilde ze al langer iets schrijven over hoe de marine kinderen ronselde. Maar toen Van Everdingen, die zij persoonlijk kende, vertelde dat hij zijn eigen ervaringen als matroos op papier zou zetten om op die manier het zijne bij te dragen tot de 'organisatie der jeugd', 'zooals onze partij zich die heeft voorgenoemen', besloot ze hier van af te zien.
108. K. ter Laan, *Vijftien jaar soldaat*.
109. *De Miliciens*, nr. 3, maart 1905.
110. *De Miliciens*, nr. 4, april 1907.
111. *De Miliciens*, nr. 9, september 1906. Dit bondsblad maakte tevens reclame voor de genoemde brochures. De Rotterdamse afdeling van de Bond van Miliciens en Oud-Miliciens was verantwoordelijk voor de brochure met de cynische titel: *Het Nut van Herhalingsoefeningen. Drie weken onder de wapens bij het Regnt. Grenadiers en Jagers*. In het voorwoord benadrukt K. ter Laan het belang van het samen met anderen in de Bond strijden voor beperking van de herhalingsoefeningen.
112. K. ter Laan, *De nieuwe militiewet*, p. 1.
113. K. ter Laan, *Tegen het Nederlandsche militarisme*.
114. IISG, Archief SDAP, 2563.
115. K. ter Laan, *De nieuwe militiewet*.
116. Rond deze problematiek zagen verschillende brochures het daglicht: *Een en ander over de tegenwoordige werving bij de zeemacht, en de treurige gevolgen daarvan. Samengesteld op last van het Hoofdbestuur van den Algemeenen Bond voor Nederl. Marinematrozen*, E. van Everdingen, *Marine-Toestanden*, Een marine-matroos, *Het leven van een Matroos. Ter overweging aan alle ouders en opvoeders der Jeugd*.
117. Het is niet duidelijk wie dit is. Het lijkt er sterk op dat het een in Indië werkende matroos betreft. *De Nieuwe Tijd* 1899/1900, p. 415.
118. G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, p. 51-52 en J.L. Swarte, *Spreekpunt 1971*, p. 14.
119. W.H. Meijer, *Terugblik*, p. 134.
120. *Ibid.*, p. 61-63.
121. B. Meyer, *Voorwaarts en niet vergeten*.
122. W.H. Meijer, *Terugblik*, p. 290, noot 43.
123. W.F. Ruygrok, *De SDAP en het marinebeleid 1894-1924*, p. 65-66, J.L. Swarte, *Spreekpunt 1971*, p. 11 en W.H. Meijer, *Terugblik*, p. 138-139.
124. A.G.A. Verstegen reageerde met echte zeemanshumor op het verbod van *Het Anker*. Hij liet een aantal kranten drukken met als kop *De Hamerhaai, Weekblad voor den minderen Marineman in de directie Willemsoord, onder redactie van Alex*. Het duurde zo'n drie weken voor een nieuwe dagorder ook bladen als *De Hamerhaai* verbood. W.F. Ruygrok, *De SDAP en het marinebeleid*, p. 66 en W.H. Meijer, *Terugblik*, p. 138.
125. W.H. Meijer, *Terugblik*, p. 169-172 en J.L. Swarte, *Spreekpunt 1971*, p. 31 en W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwakende deed*, Deel II, p. 406 en 408. Voor meer algemeen zie: Van de Meer, Van Schuppen en Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*.
126. W.F. Ruygrok, *De SDAP en het marinebeleid*, p. 68.
127. In 1901 werd de Bond van actief dienende Stokers beneden den graad van Korporaal

- bij de Marine 'Goetgeluk' opgericht. Afwisselend had deze bond een eigen blad of een rubriek in *Het Anker*. W.H. Meijer, *Terugblik*, p. 140 en 302.
128. *Het Anker*, 21-2-1903 en W.H. Meijer, *Terugblik*, p. 140.
129. *Buiten de perken*, nr. 31, juli 1963.
130. J.C. Mollema, *Rondom de munterij op 'De Zeven Provinciën'*, p. 34.
131. H. Roland Holst, *Kapitaal en arbeid*, deel II, p. 104 en W.H. Meijer, *Terugblik*, p. 302. De Algemene Mariniersbond heeft slechts kort bestaan van 1905 tot 1908.
132. *De Propagandist, maandblad voor de Marinematrozen*, eerste jaargang, nr. 1, mei. De brochure *Het leven van een matroos* werd in 1903 uitgegeven door L. de Boer. Zie voor De Boer: H.J. Scheffer, *Het Volksdagblad, Arbeidersbeweging en dagbladpers*, p. 176.
133. J.L. Swarte, *Spreekpunt 1971*, p. 54 en W.F. Ruygrok, *De SDAP en het marinebeleid*, p. 69.
134. W.F. Ruygrok, *De SDAP en het marinebeleid*, p. 68.
135. *Ibid.*, p. 68.
136. J.M. Welcker, 'Een ongemakkelijk bondgenootschap, De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen tussen 1906 en 1913', in: *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914*, p. 557-595. H. Roland Holst, *Kapitaal en arbeid*, deel II, p. 97-98.
137. *Het Anker*, juli 1911.
138. J. Engels, *De socialisten en de oorlog*, p. 13.
139. De eerste 'Rode Dinsdag' vond plaats op Prinsjesdag in 1911. Van de Meer, Van Schuppen en Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, p. 153-159.
140. In 1898 richtten J. de Smid, W.G. Landman en P. van Elteren Ons Belang op. Waarschijnlijk heeft het Liberale Unie- (door J. Heckers in *Noch noodig, noch gewenscht* abusievelijk SDAP-lid genoemd) en Tweede Kamerlid J.B. Verhey in het begin de stoot gegeven tot de oprichting. In de handelingen van de Tweede Kamer van 1904 staat op pagina 1009: *Ik mag mij noemen de vader van Ons Belang, het is door mij opgericht en de eerste afdeling was in Den Helder. De vereniging heeft zich daarna uitgebreid en is nu de grootste bond in het land geworden.* Verhey was in een eerder stadium al betrokken bij de activiteiten van de officierenorganisatie 'Marine-Vereeniging'. Zie verder voor de ex-luitenant-kolonel der mariniers J.B. Verhey, *Parlement en Kiezer* Jaarboekje 1911-1912, p. 47 en D.C.L. Schoonoord, *Honderd jaargangen Marineblad*, p. 7-12. In 1902 richtte in Nederlands-Indië Simon Jacobus Aay, lid van de Nederlands-Indische Vrijzinnige Bond, de Europese Onderofficiersvereniging Ons Aller Belang op. J. Heckers, *Noch noodig, noch gewenscht Honderd jaar vakbond voor militairen 1898-1998*, p. 16-18, 24-29, 88 en 89 en *Gedenboek Ons Belang 1898-1928*, NA, Archief 'Ons Belang', 2.19.075, inv. nr. 344. Handelingen Tweede Kamer, 1902, p. 775.
141. J.L. Swarte, *Spreekpunt 1971*, p. 31.
142. *Handleiding voor bestuurders BvMMP 1915* (oorspronkelijk 1908).
143. W.H. Meijer, *Terugblik*, p. 136.
144. *Ibid.*, p. 223.
145. W.F. Ruygrok, *De SDAP en het marinebeleid*, p. 64-65.
146. *Ibid.*, p. 66 en W.H. Meijer, *Terugblik*, p. 137.
147. Handelingen Tweede Kamer, 1907-1908, p. 901-902, 928.
148. Ph.M. Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog*, deel I, p. 14.

149. J. Engels, *De socialistische vakbeweging. Vanwaar? – Waarheen?*, p. 77.
150. W.F. Ruygrok, *De SDAP en het marinebeleid*, p. 71 en H. Roland Holst, *Kapitaal en arbeid*, Deel II, p. 105.
151. *Het Volk*, 4-7-1919.
152. IISG, Archief Troelstra, 619/1-II.
153. J.R. Bruijn, 'Marinevakbonden tussen wereldoorlog en miterij (1914-1933)', in: *Tijdschrift voor zeegeschiedenis*, p. 136 en W.H. Meijer, *Terugblik*, p. 294, noot 69.
154. J.A.A. van Doorn, 'Voortgaande vermaatschappelijking of hernieuwde militarisatie?' in: H.J. Brentjens en Ch.F. Turpijn, *Welzijn en krijgsmacht*, p. 85.